

Helsiňske sveske, N 11.

Balkanski istoričar: istorijsko i literarno vidjenje
raspoloženje SFRJ. Helsiňski odbor za ljudska prava u Srbiji.
Beograd ~~2002~~,

Todor Kuljić

Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima

ABSTRAKT

Prikazane su glavne i opšte crte istoriografskog revizionizma u Evropi 90-ih godina. Posebno su obradeni različiti oblici revizionizma u zemljama bivšeg socijalizma (Rusija, DDR, Mađarska, Češka, Rumunija, Bugarska) i njihov odnos prema socijalizmu. Nužno naučno preispitivanje prošlosti je razdvojeno od njene ideološke prerade nošene oživljenim nacionalizmom. Najviše pažnje je posvećeno srpskom i hrvatskom revizionizmu, tj. njenim umerenim verzijama (revizionizam srednjeg obima) kod istoričara Jugoslavije B. Petranovića i D. Bilandžića.

SAŽETAK

Kod savremenog istoriografskog revizionizma prisutno je više komponenti: kritičnost prema istorografiji pobednika (komunista), potpunije sagledavanje suštine zbivanja usled veće distance i novih izvora i, najposle, pragmatična prerada prošlosti nošena užim ili širim, partijskim ili nacionalnim motivima. Glavni izvor revizionizma u zemljama bivšeg socijalizma je obnovljeni nacionalizam koji se trudi da rastereti vlastitu fašističku prošlost nekritičkim antikomunizmom i antitotalitarizmom. Umesto suočavanja sa senkama prošlosti na delu je njena prerada. U ovom radu je skrenuta pažnja na državni i akademski revizionizam, pokazani su njihovi glavni motivi i sadržaji u više evropskih zemalja. Cilj uporednog pregleda je bio da se pokaže trivijalnost domaćeg revizionizma. Bliže je osvetljen revizionizam kod istoričara Jugoslavije 90-ih godina: B. Petranovića i D. Bilandžića. Pokazane su protivrečnosti u njihovim radovima pre i nakon sloma SFRJ i obrazac prerade prošlosti, nošen pre svega razbudenom brigom za ugroženu naciju. Selektivno sećanje i organizovani zaborav bili su važni agensi građanskog rata u

Jugoslaviji, a revizionistička istoriografija je bila u službi pravdanja novih nacionalnih ciljeva. Nasuprot tome, ovaj prilog polazi od teze da se vlastita prošlost može prevladati samo suočavanjem sa njenim tamnim stranama, pa je osrvt na revizionizam, tj. kritika vlastitog nacionalizma u nauci zadatak koji sa uobičajenim zakašnjenjem očekuje i domaću misao o društvu.

Da li u savremenoj istoriografiji bivših jugoslovenskih republika preteže: a) nužno naučno sazrevanje u sagledavanju prošlosti omogućeno pro-dubljenijim teorijskim i metodskim pristupima i novoootkrivenom prekretničkom arhivskom gradom, b) prilično razumljivo pomeranje akcenta u tumačenju ključnih zbivanja u prošlosti, tj. potpunije i svestranije sagledanje njihove istorijske funkcije usled promene epohalne svesti i nestanka autoritarnih obrazaca jednopartijskog socijalističkog režima, ili c) pragmatična prerada prošlosti podsticana širim ili užim, ideološkim, stranačkim ili ličnim interesima ili motivima? Koja je od navedenih komponenti revizionizma prisutna kod vodećih istoričara i da li se one mogu preciznije razdvojiti? Kod odgovora na ova pitanja u ovom prilogu bi se trebalo osvrnuti na a) opšte crte istoriografskog revizionizma u Evropi i bivšim socijalističkim režimima krajem 20. veka kao na važnu stranu prerade bliže prošlosti, b) uže regionalne crte, tj. glavne nacionalističke motive revizionizma u savremenoj istoriografiji bivših jugoslovenskih republika, i c) konkretne revizionističke sadržaje u radovima istoričara Jugoslavije D. Bilandžića i B. Petranovića.

1. Oblici revizionizma

Istoriografska znanja pokušavaju da rekonstruišu zbivanja, objasne njihov nastanak i protumače njihovu međusobnu vezu i funkciju u užem ili širem vremenskom rasponu. Unutar ovih znanja treba praviti razliku između: 1) izabranih činjenica, 2) načina povezivanja i objašnjenja zbivanja, i 3) tumačenja uže ili šire celine događajnog sklopa. Svaka istoriografska analiza polazi od različito osmišljenog poimanja društvenog determinizma, koje se uočava tek kod tumačenja, tj. pokušaja davanja smisla nizu povezanih događaja. Svaki pomenuuti stupanj istoriografskog rada je više subjektivan od prethodnog. Istoriska metodologija je induktivna: prikupljanje činjenica, pokušaj određivanja njihove prirode i veza, i na kraju, pokušaj uklapanja u razumljivi i smisaoni mozaik. Sve faze rada istoričara su podložne promeni: izbor arhivske grade može biti pristrasan, tumačenje njihove veze još više, a karakter sinteze je ponajviše zavisao od početne prepostavke istraživača. U najširem smislu pojma, revizija istorijske slike je razumljiva težnja ka preispitivanju tumačenja prošlosti, skidanju sa prošlosti sloja legende, da bi se lakše

shvatila sadašnjost. Istoriografija je upućena na stalno preispitivanje istorijske slike da ova ne bi prerasla u statičnu legendu. Ovo preispitivanje se razlikuje od revizionizma, tj. prerade prošlosti koja je nošena jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih ili političkih ciljeva. Za tumačenje prošlosti snažno su zainteresovane vladajuće snage pa je u njemu uvek prisutan sloj društveno integrativnog znanja kojim se poredak opravdava. Zato je shvatljiva potreba za revizijom istorije kada se temeljno promeni priroda režima i ukine tradicionalna društveno integrativna misao. Ali revizionisti ne menjaju samo tumačenja činjenica nego im izvrću smisao ili ih direktno osporavaju. To je revizionizam u užem smislu reči.

Revizionisti se katkad nazivaju i konvertitima. To je izraz koji naglašava oštrij zaokret u opredeljenju. U katoličkoj dogmatici *conversi* su laici koji dobrovoljno napuštaju svetovni život i pristupaju verskom redu da bi vodili savršeniji život. U patristici njih razlikuju od *oblati* (dece koju su roditelji privoleli verskom životu). *Converto* (konverzija), označava moralnu promenu, povratak Bogu i istinskoj veri. U tom obliku izraz je ušao i u savremene jezike (npr. konverzija sv. Pavla, Konstantina Velikog ili sv. Avgustina). U srednjem veku ovaj izraz se ustalio za označavanje preobraćenja, tj. prelaza iz svetovne u versku zajednicu. Povratak od greha vrlini takođe se naziva konverzijom. Najčešće se pod ovim podrazumeva prelaz iz neverništva istinskoj veri, ili povratak šizmatika i jeretika Katoličkoj crkvi. Danas se konvertitima, ili radikalnim disidentima, u misli o politici uglavnom nazivaju uticajni otrežnjeni komunisti (Đilas, Kolakovski, Fire) koji su svojim zaokretom mogli delovati kao virus koji nagriža homogenost i ubrzava rasulo komunističke ideologije. Revizija svakog znanja u misli o društvu je nezamisliva bez izmene viđenja njegovog nastanka. Revizionizam lišen istorijske komponente je nužno površan (npr. izmena ocene istorijske funkcionalnosti i posledica socijalističkih revolucija je polovična bez promjenjenog tumačenje uzroka njihovog nastanka).

Dubina i karakter revizionizma se razlikuju s obzirom na obim i način promene različitih slojeva minule istorijske svesti. Kod istoriografskog revizionizma nužno je razlikovati njegove različite dimenzije i društvene nosioce, različite funkcije i raznorodne interesne sklopove koji ga održavaju. Treba razlikovati izvrtanje činjenica od njihovog drugačijeg akcentovanja, negiranje od prečutkivanja i relativizovanja senki prošlosti, umereni od radikalnog revizionizma. Nemački istoričar Ulrich Šnajder je uočio nekoliko različitih savremenih revizionističkih subjekata: 1) neofašistički istorijski revizionizam (koji poriče postojanje istrebljivačkih nacističkih sabirnih logora), 2) akademski istorijski revizionizam koji je u tematskom pogledu raznorodniji i promenljiviji i 3) državna revizija istorije koja se naziva istorijskom politikom, tj. institucionalizovanom selektivnom politikom sećanja (koja je na delu u bivšem DDR-u nakon pripajanja SR Nemačkoj) (Schneider, 1997).

Istorijski revisionizam privlači najviše pažnje kada je u pitanju drugačije vredovanje masovno osuđenih strana prošlosti. Krajem 20. veka zbog oživljenog nacionalizma slabljenje kritičnosti prema fašizmu je relativno pouzdan pokazatelj revisionizma. Berlinski istoričar Viperman je istorijski revisionizam najopštije odredio kao nastojanje da se negativna slika o Trećem rajhu izmeni i zameni manje ili više pozitivnom. On razlikuje tri obrasca ili stupnja revisionizma koji se služe sa tri vrste argumentacije: jedni jednostavno poriču nacističke zločine; to su tzv. predstavnici teze o Aušvicu kao laži (Rassinier, Faurisson, Tudman, Leuchter itd.) i tvrde da u konč-logorima nije bilo masovnog ubijanja niti gasnih komora (Reich, 1996). Drugi zločine ne poriču, ali ih relativizuju. Tvrde da je gas jedina osobenost nacističkih zločina koji su pogodili manjine ili periferne grupe, a Treći rajh je imao i pozitivnih strana (Jesse, Zittelmann). Treća verzija revisionizma ne poriče zločine, ali ih poredi sa onima u drugim zemljama (najčešće Aušvic sa Gulagom) i objašnjava ih ili opštim izvannacionalnim sklopom zbivanja, ili kao izazvanu reakciju (Nolte). Slična klasifikacija revisionizma se može uočiti u raspravama oko relativisanja ili umanjivanja masovnih zločina u Jasenovcu (1941-1945), ili Nankingu 1937 (tzv. japanski *Historikerstreit*).

Ni jezik nije imun od revisionizma. Jezičkopolitičko prevladavanje prošlosti je važan segment opšte prerade istorije. Pod uticajem politike publicistika i nauka se otvoreno distanciraju od pojmove ranijeg režima: umesto kapitalizma govori se o preduzetničkom društvu, eksploraciju zamjenjuje ugroženost ljudskih prava, radničku klasu državotvorni narod ili nacija i sl. Opšta je jezičko-sociološka pojava da se distanciranje od kulture idejnog protivnika odvija preko izbegavanja i osude njegovog jezika. U nauci takođe. Danas je u nauci i publicistici tzv. zemalja u tranziciji na delu ne samo napuštanje termina iz komunističke propagande nego i legitimnih pojmoveva iz marksističke misli koji u opštenaučnom fondu inače nisu osporeni (kapitalizam, eksploracija, klasna borba). Slično je bilo posle sloma nacizma kada je došlo je do čišćenja jezika i izbacivanja pojmoveva vladajuća rasa, tričetvrtine Jevrejin, prostorni poredak i dr. Jedna od karakterističnih osobenosti današnjeg jezičkog revisionizma je npr. iščezavanje reči drug. Ovaj izraz nije bio isključivo komunistički već je i kod nemačke socijaldemokratije posle sloma fašizma bio normalan oblik obraćanja. Drug je bio izraz klasne samosvesti jednaka. Težeći da se emancipuje od te samosvesti socijaldemokratija 50-ih godina uvodi reči mama i gospodin. Drug se izgubio kao ostatak sećanja na staro doba. Slično je bilo sa prosvjetiteljskom reči građanin koju je uvela Francuska revolucija kao znak antifeudalne i antidvorske etike. Međutim, ovaj oblik oslovljavanja je ubrzo potisnut kao egalitarni znamen (privremeno su ga rehabilitovali boljševici), a feudalni i dvorski gospodar ili gospodin je u jezičkopolitičkom pogledu trijumfovao nad građaninom i drugom krajem 20. veka. Jezički revisionizam nije samo simbol nego i aktivni segment prerade prošlosti.

✓ 2. Revisionizam poslesocijalističkih režima

Savremeni akademski i državni revisionizam gotovo u svim evropskim zemljama nastoji pre svega da izmeni odnos prema neslavnoj fašističkoj prošlosti. Antifašizam je kod mnogih ideologija ključni sadržaj kojim se dokazuje progresivna i humanistička usmjerenošć režima, pa revisionisti dovodenjem u sumnju ovog sadržaja pokušavaju da ospore legitimnost režima. Radikalni konzervativni antisemitski revisionisti pokušavaju da ospore postojanje nacističkih logora i time oduzmu Jevrejima važnu osnovu njihovog najnovijeg stradalačkog mita. Druga struja preusmerava antifašizam u antitotalitarizam i pere vlastitu prošlost. Stvara se nova antitotalitarna saglasnost: preko antikomunizma se rasterećuju domaće kvislinške i fašističke struje iz prošlosti i predstavljaju kao patriotske i antitotalitarne. Antifašističku saglasnost je sa nestankom hladnog rata zamenila gotovo sveopšta antitotalitarna saglasnost. Ako je evropski jednopartijski socijalizam stvar prošlosti, antikomunizam je neobično živ. Berlinski istoričar Wolfgang Viperman govori o nekrofilnom antikomunizmu, tj. opsednutošću komunističkom prošlošću koja je u suštini instrumentalna. Demonizacija socijalizma je važna novim režimima koji se pravduju totalnim raskidom sa prošlošću, a radikalnim revisionistima konvertitim služi kao iskupljenje od ranijeg levičarstva. Letimičan osvrt na stanje u nekoliko evropskih zemalja može da dočara ovu klimu.

U SR Nemačkoj posle anšlusa DDR-a državni revisionizam je neskriven. Ovde je čak prisutno nastojanje da se antifašizam potisne iz rečnika demokratske države. Bundestag je 1995. osnovao drugu *Enquette*-komisiju za prevazilaženje posledica DDR diktature u procesu stvaranja nemačkog jedinstva. Cilj je suprotstaviti se pravdanju prošlosti DDR i podstaci razvoj svenemačkih oblika sećanja na obe nemačke diktature i njihove žrtve. Najpre izmenom spomen-obeležja u DDR-u, a zatim antitotalitarnim prosvećivanjem treba i iz poslednjeg istočnog Nemca isterati DDR nostalгију. R. Epelman (Eppelman), predsednik komisije, zalagao se za stilizovanje sovjetskog logora kao glavnog spomen-obeležja umesto ranijih nacističkih. Tri su težišta revizije spomen-obeležja Buhenthalda: 1) obeležiti NS istoriju konč-logora; 2) istaći obeležja logora NKWD-a; 3) podsetiti na postojanje DDR logora za internire. Službeni revisionizam današnje nemačke države izjednačava nacističke logore sa sovjetskim, pa istorija i arhivi postaju suvišni. Nova spomen-obeležja treba da budu znamen jednačine teorija o totalitarizmu: KZ logor = NKWD logor = DDR logor za internire. Izjednačene su rasna i klasna mržnja, rasistički snovi o velikoj sili i sovjetska imperijalna politika, fašistička i komunistička ideologija. Cilj je delegitimisati DDR-antifašizam i osudititi DDR kao totalitarnu državu. Paušalna denuncijacija antifašizma je samo uvod za dalekosežnu diskriminaci-

ju levice (Maur, 1998). *Historikerstreit* 1986/87 je bio samo akademski uvod u potonji nemački državni revizionizam. Danas se vode rasprave oko toga da li je 8. maj 1945. bio dan poraza ili dan oslobođenja, a zločini Aušvica se izjednačavaju sa savezničkim bombardovanjem Drezdена. Osnivaju se instituti za preradu prošlosti DDR-a po obrascu teorija o totalitarizmu. Relativizacija nacizma se vrši preko demonizacije DDR-a i formule o dve nemačke diktature, Hitlerovo i Ulbricht-Honekerovo. Rasprava koja se na Zapadu vodi oko ograničenosti i dometa pojma totalitarizam, u bivšem DDR-u nailazi na snažan otpor, jer se ovo u startu pogrešno poređenje shvata kao posthumno rasterećenje nacizma pomoću nediferenciranog kriminalizovanja DDR-a (Bialas, 1998). Sličan revizionistički obrazac, obojen lokalnim predrasudama i stereotipima, na delu je i u ostalim istočnoevropskim režimima kod ocene vlastite socijalističke prošlosti.

Urušavanje socijalističkog bloka u Evropi po tzv. domino-sistemu je pokrenuo partijski vrh SSSR-a kada se iz sile koja je do tada kočila reforme preobrazio u motor promena (Perestrojka, pad Berlinskog zida, neintervenisanje u Rumuniji itd.). Unutrašnji nosioci promena u Evropi 1989/90 su bile opozicione grupe, gradanske inicijative, reformisani delovi komunističkih partija i spontani pokreti stanovništva. U ovom krugu je nacionalistička desnica bila važna snaga. Desnica ovde još uvek ne smatra da su nacionalizam i demokratija nespojivi, a socijalizam tumači kao antinacionalnu boljševičku zaveru. Pad komunističkih partija s vlasti je podstakao izmenu odnosa prema prošlosti koja je tekla neravnomerno. U Rusiji je prerada prošlosti skinuta s dnevnog reda, a da crta nije podvučena (Possekell, 1998). Sankt Peterburgu je vraćeno ime, Lenjinov muzej u Moskvi je zatvoren, ali je mauzolej još otvoren, srušen je spomenik Čeržinskому, ali Marks i Engels još stoje u Moskvi. Ulica Gorkog je ponovo postala Tverskaja, ali su Lenjinov prospekt i Lenjingradski prospect zadržali ime. Svi sadašnji političari su istekli iz KP SSSR-a i Komsomola, ali se jasno distanciraju od KP Rusije bez nostalгије za SSSR-om. Glavni period prerade prošlosti je ovde bila Perestrojka, kada je došlo do otvorenog suočavanja sa sovjetskom istorijom. Pošto arhivi još nisu otvoreni to su radili pretežno publicisti. U SSSR-u je još ranije bilo osuda Staljinovog režima, a u Perestrojci je prerada prošlosti zahvatila Lenjina i socijalizam sve do Gorbačova. Posle zabrane KP SSSR-a revizionizam je podstakao naglo oživljavanje različitih teorijskih pristupa u društvenim naukama, kao nadoknadu stagnacije za vreme SSSR-a. Današnja ruska levica je prožeta nacionalizmom (Zjuganov Baburin). Nekadašnji internacionalizam se poistovećuje sa negativno shvaćenim komunalizmom i odbacuje u ime novog nacionalnog socijalističkog patriotizma. Komuništi se ne odriču ličnosti iz svoje istorije, ali ih prilagodavaju novom nacionalističkom okviru za preradu prošlosti. Vreme će pokazati da li je reč o strategiji ili taktici ruske leve.

U jezgru rumunskog revizionizma je zahtev za rehabilitacijom

Antoaneskua. Već desetak godina se vodi žestoka tzv. Antoanesku-debata prožeta naročitim spojem relativizacije, pravdanja fašizma, revizionističke argumentacije i antisemitiskih ispada (Totok, 1998). Revizionisti tvrde da je Antoanesku bio veliki rumunski patriota koji je iz nužde prišao Hitleru želeći da povrati Besarabiju i bio predvodnik borbe protiv ateističkog boljševizma. Traži se revizija procesa protiv maršala koji je kao Hitlerov saveznik vladao od septembra 1940. do avgusta 1944, a potom streljan 1946. Maršal se slavi kao spasilac nacije od komunizma i madarskog revizionizma. On je 1919. umarširao u Peštu i pokazao Madarima šta ih čeka ukoliko budu ugrožavali Rumune (Totok, 1999). Međutim u njegovom režimu je u toku antisemitske rumunizacije stradalo oko 100.000 Jevreja, što savremeni revizionisti spore. Nakon pada Čaušeskua, Antoanesku je dobio ulice u više rumunskih gradova, njegove pristalice se zalažu za dizanje spomenika maršalu, novine pišu o njegovom svetom antiboljševičkom ratu na strani Hitlera, a parlament mu je juna 1991. minutom čutanja odao poštu (samo su madarski poslanici napustili salu). Državni tužilac Rumunije je 1996. pokrenuo postupak za rehabilitaciju šest Antoaneskuovih ministara. U vakuumu koji je nastao nakon pada režima Čaušeskua otvoreni ili skriveni antisemitizam bio je glavna vezivna spona između antikomunizma, mržnje prema strancima, šovinizma i revizionizma (Totok, 1998). Jevreji su optuženi za komunizam i ekonomsku krizu, a javnost je preplavljen senzacionalnim otkrićima, paušalnim osudama i nedokazanim tvrdnjama. Sve se pokušava razjasniti emocijama opterećenom klasičnom formalom: Jevreji = komunisti = plutokrati = slobodni zidari = kapitalisti. Posledice su snažna ksenofobija, šovistička istoriografija, novi nacionalni mitovi i antidemokratski i antizapadni fundamentalizam (Totok, 1998, 47). Premda radikalni rumunski revizionisti porede Antoaneskua sa Hitlerom i gledaju u obojici autentične patriote, ipak najveći deo rumunskih istoričara, političara i publicista osuđuje zločine nacista, ali pravda Antoanesku i odvaja ga od fašizma (Totok, 1998, 57). Komunisti su, po njima, neopravданo Antoaneskuov režim nazvali fašističkim, a reč je u stvari o nacionalnom režimu sa autoritarnim crtama. Rumunski revizionisti ne poriču nacistički Holokaust već ga navode kao primer oprečan humanoj jevrejskoj politici Antoaneskua. Uz to se javljaju i teze da je crveni Holokaust bio gori od mrkog. Totok je pokazao da se na taj način rumunski fašizam normalizuje. Javne debate oko Romana Dmovskog (Dmowsky) u Poljskoj, Jozefa Tise (Tiso) u Slovačkoj, Jona Antoaneskua u Rumuniji, Hortijevog masakra Jevreja 1944. u Madarskoj, hrvatskog Jasenovca (Tudmanove knjige i njegovog pismenog izvinjenja 20. 2. 1994) (Volovici, 1998, 13; Roth, 1997) su izraz težnji za odbacivanjem krivice i pokušaja dokazivanja nedužnosti domaćih profašističkih Hitlerovih saveznika. Rasterećenjem prošlosti pravda se nacionalistička politika novih poslesocijalističkih režima koja se svuda trudi da izgradi sliku svetle nacionalne tradicije bez mrlje.

U Mađarskoj je revizionizam potekao s vrha, nije izazvao šire interesovanje javnosti i masa kao u Rumuniji niti je bilo težnje za radikalnim prevladavanjem komunističke prošlosti. Promena sistema nije tekla u obliku masovnog ustanka (DDR, Rumunija) niti preko dvorskog udara (Češka) već je bila rezultat kompromisa komunističke i nekomunističke inteligencije (Schausitz, 1996, 33). Mađarska javnost nije bila mnogo zainteresovana za otkrivanje komunističke prošlosti novih političara (kao npr. u DDR-u) niti je bilo revanšizma zbog zbivanja iz 1956. godine. O tome svedoče i rezultati empirijskog istraživanja odnosa prema socijalizmu, tj. kolektivnog sećanja, koje je obavio bečki sociolog Rajnprecht (Reinprecht, 1994), u Pragu i Budimpešti početkom 1993. na 120 ispitanika različite dobi. Pozivajući se na poljskog istoričara Martina Krola, Rajnprecht razlikuje tri pristupa komunističkoj prošlosti: evolutivni, restaurativni i zaborav revolucije. Češka plišana revolucija pripada restaurativnom (obnova kapitalizma), a mađarska evolutivnom tipu. U Češkoj je veći pritisak na bivše komuniste, pa su čak i aktivisti Praškog proleća diskreditovani (službeni ostrakizam), dok je u Mađarskoj odnos prema stariim kadrovima liberalniji. Moglo bi se pretpostaviti da slična razlika postoji između Beograda i Zagreba (jer se HDZ elita nije regrutovala iz redova komunista). Po sebi se razume da od ovih okolnosti zavisi stupanj službene prerade prošlosti. Ali elementi starog vremena socijalizma ostaju aktivni uprkos promenama, isto kao što je Adorno krajem 40-ih godina tvrdio da posle pada fašizma nisu iščezli njegovi elementi. Gulaš socijalizam nije bio omražen u Mađarskoj kao u Češkoj (što je potvrđeno nalazima empirijskog istraživanja). Mladi Mađari ocenjuju smenu sistema kontinuitetom sa još ranije započetom tranzicijom, a ne kao radikalni raskid sa prošlošću, što se delom objašnjava nezadovoljstvom i krizom posle uvođenja višepartijskog sistema. U Češkoj je slika više crno-bela. Socijalistički režim je u Pragu oštire osuđen, dok su u Budimpešti čak i mlade generacije zadržale Kadara u pozitivnjem sećanju. Sudeći po pisanju štampe moglo bi se pokazati da je u Beogradu pozitivniji odnos prema socijalizmu, SFRJ i Titu nego u Zagrebu, uprkos tome što su vlasti u Zagrebu Titu dodelile trg, a u Beogradu ne. Verovatno i otuda što je, slično Pragu, u Zagrebu (a i u Poljskoj) bila temeljnja smena elita (koja je državnom propagandom preoblikovala javno mnjenje) nego npr. u Mađarskoj i SR Jugoslaviji.

Rajnprecht je zaključio da je u Češkoj na delu tzv. eksteritorijalizacija prošlosti, tj. pokušaj razrešavanja napetosti nastalih u istorijskom sećanju nakon promena iz 1989, njihovim tumačenjem promenama koje su dolazile spolja. Zahtev za povratkom Evropi je regulator društvenog sećanja. Na komunističku prošlost se više ne gleda kao na deo vlastite istorije sa kojom se treba suočiti, ona se eksteritorijalizuje i proglašava posledicom spoljnog činioca, varvarskog Istoka (Reinprecht, 1994). Evropa je sinonim građanskog, a totalitarni fašizam i komunizam su došli spolja. I u ovom pogledu je hrvatsko javno

mnenje bliže češkom od jugoslovenskog. Osim toga, u Hrvatskoj se zbog delovanja civilizacijskih kompleksa pripadnosti Zapadu i otpora balkanskoj integraciji i jugoslovenstvu u istom periodu aktiviraju stare predrasude o suštinskim razlikama između vizantijске i rimsko-katoličke civilizacije. To je bio refren hrvatskog predsednika Tuđmana. U Bugarskoj je otvorena burna debata oko odgovornosti komunista, ali je za razliku od Rumunije brzo prigušena. Već 1990. je otvorena diskusija oko pitanja dosjeda 6. odseka bugarske državne bezbednosti, ali se prepostavlja da je Bugarska socijalistička partija još avgusta 1990. spalila kompromitujuća dokumenta svojih kadrova (Stein, 1996). Decembra 1992. donet je zakon o dekomunizaciji nauke po kom je na pet godina uskraćen pristup odgovornim položajima ideoološki opterećenim osobama (Stein, 1996, 29). Međutim, bugarska debata o odgovornosti komunističke državne bezbednosti je potisнутa snažnom privrednom krizom što je kod stanovništva umanjilo zanimanje za kritiku komunističke prošlosti. U pogledu pravnog odnosa prema komunističkoj policiji najdalje su otišle Češka i SR Nemačka. Prva je 1991. zabranila pristup državnoj službi bivšim pripadnicima službe DB, a u drugoj su krivično gonjeni pripadnici DDR službe bezbednosti (Stasi). U Rusiji, na primer, nije prošao sličan predlog. O žestini prevladavanja prošlosti u Rumuniji, Bugarskoj i Mađarskoj donekle simbolično govore i sudbine njihovih komunističkih voda: Čaušescu je ubijen, Živkovu je sudeno, a Kadar (koji je umro 1989) nije demonizovan. Snažna ekonomска kriza i pad standarda kod skoro svih poslesocijalističkih režima u javnosti su smanjivali aktuelnost demonizovanja komunističke prošlosti jer su je mase zadržale u sećanju kao period relativne stabilnosti. Ova okolnost je verovatno sputavala širenje određenih verzija službenog revizionizma koji je računao na masovnu podršku.

Međutim tzv. revizionizam svakodnevnice je još prisutan u svim zemljama Istočne Evrope. Naime, mnogi pojedinci saobraćavaju svoju biografiju novom socijalnom identitetu, poimajući sebe manje ili više iskreno kao disidente ili žrtve minulog režima. Slično je bilo 1945. u Evropi, kada je malo ko od fašističkih saučesnika sebe okrivljavao za pasivnost ili oportunitizam. Prema Rajnprehtovom istraživanju, u Pragu su mnogo kritičniji prema nacionalnoj prošlosti i ličnom učešću u komunističkom režimu nego u Mađarskoj. Česi više žele da zaborave prošlost nego Mađari. U Mađarskoj mladi ne sumnjuju toliko u prošlost niti je se stide, opet verovatno zbog snažnije postkomunističke krize nego u Češkoj. Dok se u Pragu na plišanu revoluciju iz 1989. gleda kao na raskid sa prošlošću i novi početak (eksteritorijalizacija prošlosti), u Pešti iskustvo liberalnijeg socijalizma nije stvorilo mnogo otvorenije niti radikalnije odbacivanje prošlosti, niti je došlo do bolnog suočavanja sa vlastitim ličnom prošlošću, već više do istorijalizacije sadašnjice (Reinprecht, 1994). U Pragu su najpozitivnije ličnosti iz prošlosti T. Masarik, J. Komenski, Karlo IV i Jan Hus, kod Mađara su to grof Istvan Sečenji, Kralj Matija i Lajoš

Košut. Od posleratnih ličnosti najugledniji su Dubček, I. Nad, ali i J. Kadar. Period pod Kadarom je za neke ispitanike čak zlatni period istorije 70-ih. Ipak se većina zalaže za reviziju ocena o Horthyju, ne otuda što ga smatraju pozitivnom ličnošću, već zato što sumnjuju u komunističku propagandu (Reinprecht, 1994). Po Ilićevom istraživanju iz 1999. u Srbiji su kod mlađih najpoželjnije ličnosti iz prošlosti junaci iz kosovskog mita, a kao pojedinačno najčešće preferirana ličnost iz srpske istorije navodi se Tito, a zatim slijede Tesla, Pupin, V. Karadžić, Karađorđe itd. (Ilić, 2000) Slično Rajnprehtu, Ilić zaključuje da je povoljna ocena Tita rezultat sećanja na socijalnu sigurnost njegovog režima, a ne sklonosti ka marksističkom internacionalizmu. Isti pisac ističe razliku između svesti mlađih u Srbiji i istorijskog sećanja nacionalne kulturne élite koja je više revisionistička. Današnji madarski revisionisti nastoje da Hortija očiste od nacizma i antisemitizma i da stvore antikomunistički nacionalni mit od događaja iz 1956 (opet verovatno zbog spoljnopoličkih potreba zemlje). Sličan je odnos rumunskih revisionista prema Antoaneskuu, srpskih prema Milanu Nediću i hrvatskih prema Paveliću. U Pragu se komunističko osvajanje vlasti iz 1948. posmatra kao puč bez podrške naroda i delo Staljina. Čak ni praško proleće ovde nije značajan događaj. Nije teško utvrditi pravilnosti u selektivnom zaboravu, ali su i razlike zanimljive jer ističu iz konkretnih tradicija, loknih stereotipa i ideološkog opredeljenja elite na vlasti. Selektivni zaborav se prožima sa socijalnom amnezijom (spontano potiskivanje prošlosti kod stanovništva zbog tekućih preokupacija). Rajnprehtovo istraživanje je skrenulo pažnju na neke važne razlike u pristupu nacionalnom identitetu: Madarski arhipelag gulaš ima svoj nacionalni mit o Trijanonu kao centralnu vrednost. Patriotizam je demokratska vrlina urbanih delova, a nacionalizam etnocentrični seoski otpor. U Češkoj nema toliko nacionalne sigurnosti i patriotizma, razbijena je nacionalna samosvest zbog dužih perioda gubitka nacionalne nezavisnosti. Period posle 1968. je shvaćen kao kolonizacija i deo sudbine. Čak i progon nemačkog stanovništva, tzv. opravdani nacionalizam 1945, Česi poimaju kao istorijsko breme, čega se neki mlađi ispitanci čak i stide.

Ni u Zapadnoj Evropi istoriografski revisionizam nije lišen oživljenoj nacionalizma. Podstaknut je idejama postmoderne koje najviše svojata ekstremna desnica. Njen vodeći teoretičar u Francuskoj je A. de Benoja koji ideju jednakosti shvata kao izvor najvećeg zla. Jednakost je sinonim haosa, entropije i dekadencije. Odbacuje se čak i hrišćanstvo kao antički boljevizam jer želi da ustroji jedinstvenog boga što se kosi sa nacionalizmom (Benoist, 1997). Istorici bliski postmoderni preraduju prošlost i ističu njene svete strane po tome koliko je isticala ekskluzivo nacionalno i bila otporna prema razornom mondijalizmu.

Izgleda da je jedino u Švajcarskoj otvorena debata oko revizije prošlosti u suprotnom smeru. Ovde je naime na delu pokušaj osvetljavanja tamne strane

prošlosti, a ne njenog veličanja. Debata oko uloge Švajcarske u Drugom svetskom ratu (otvorena nakon nestanka Hladnog rata u Evropi i opadanja značaja Švajcarske kao neutralne države) pobudila je duboke sumnje u neutralnost, finansijsku ulogu i humanitarni značaj Švajcarske. Da li je Švajcarska bila važan oslonac Hitlera i koje su bile realne mogućnosti male države u vremenu nadmoći nemačkog fašizma? Kritički istoričari su insistirali da je reč o učešću u zločinima, a oprezniji su se pitali da li se Trećem rajhu tada mogao pružiti otpor (Fleury, 1998). Nije reč samo o akademskoj i medijskoj debati već o mnogo složenijim stvarima. Prozvani su važni sektori privrede (banke i ugledna kapitalistička preduzeća). Jevreji su tražili vraćanje zlata koje su nacisti oduzeli od ubijenih logoraša i deponovali u švajcarske banke. Važan je napor istoričara da se kaže istina. Jer dovedena je u sumnju slika humanitarne Švajcarske sa velikom reputacijom Crvenog krsta i marketinškom oznakom *Made in Switzerland*, koja je bila garancija kvaliteta i švajcarske poslovnosti. Uznemirena je švajcarska javnost. Mediji su širili tezu da je Švajcarska odgovorna za produženje rata zbog privredne saradnje sa nacizmom, dok su istoričari, sa druge strane, tvrdili da Švajcarska ne treba da se stidi svoje neutralnosti jer je to bio uslov obimne humanitarne pomoći žrtvama fašizma. Debata je u ovde pokazala koliko je bilo teško integrisati protivrečne vizije žive prošlosti koja ne želi da prođe.

Prerada prošlosti krajem 20. veka je podstaknuta složenim prožimanjem izmenjenog globalnog odnosa nacionalnih i ideoloških snaga u svetu i raznorodnih lokalnih interesa vladajućih snaga u pojedinim zemljama. Izmenjene globalne okolnosti se nisu uvek na isti način prelamale kod raznorodnih naučnih struja, a još manje kod oprečnih ideologija. Kod tumačenja svakog revisionizma ponašob moraju se pored unutarnaučnih razloga imati na umu i konkretnе protivrečnosti, interesi i motivi uticajnih struktura koje podstiču, ubrzavaju ili koče traganje za senkama prošlosti. Bez razumevanja globalnog stanja revisionizma lako se može preceniti originalnost i samostalnost procesa u vlastitoj sredini.

3. Glavni uzroci prerade prošlosti u Jugoslaviji

U državama bivše SFRJ gradanski rat je prilično jasno otkrio podsticaje raznorodnih verzija revizije istorije. Šovinistička prerada prošlosti je normalizovana, a manipulativni obrazac teorija o totalitarizmu je doveden do ekstrema jer je socijalizam dodatno demonizovan kao fatalna istorijska internacionalistička zabluda balkanskih naroda. Sa raspadom SFRJ iščezla je odozgo nametana, ali ne odveć snažna jugoslovenska istorijska svest kao zajednička

osnova ličnog i kolektivnog identiteta stanovnika najveće balkanske države. Kod krizom zahvaćenih pojedinaca rasla je nesigurnost identiteta, a kod vladajućih grupa praznina u dušvenointegrativnim sadržajima je postala eksplozivna. Ipak je ovaj dvostruki idejni vakuum relativno brzo prevladan već ranije postupno pripromljenim nacionalnim identitetom. Pored jačanja nacionalnog ponosa, svako oživljavanje nacionalne istorije podrazumeva relativizaciju nasilja u ime nacionalne ideje (u ratu, ali i u etničkom čišćenju). Spleti patriotskog (za razliku od kritičkog) optužuju borbu protiv senki prošlosti vlastite nacije kao izdaju ili mazohizam, ili, u najboljem slučaju, kao nepotrebnu i nelagodnu opomenu u trenucima homogenizovanja nacije. U diskusijama oko fašizma konzervativni nemački istoričari i danas shvataju svoju domovinu kao zemlju žrtava, a ne dželata. Zato nacionalno iskorenjene treba osvećivati, jer je gubitak istorije uzrok slabe integracije i moralnog rasula nacije. Naglo priklanjanje zaštitničkom pribižištu nacionalnog identiteta nesigurnim pojedincima vraća sigurnost, a vladajućim snagama bitno olakšava manipulaciju osećajnim potencijalom nacionalnog. Što se politika oslanja na dublji sloj osećanja pripadnosti i uspeva da ga aktivira, to su šire mogućnosti manipulacije. Međutim, u ovom procesu se ne može bez racionalnih sadržaja. Restauracija nacionalne istoriografije je pojačano traganje za osloncem i identitetom, neophodno dezorientisanim pojedincima, ali i vladajućim snagama. Potrebna je prerada prošlosti poduprta autoritetom akademskih istoričara. Još od stvaranja nacionalnih država manje ili više mitologizovana istorija bila je idejna podloga za stvaranje državnog i nacionalnog identiteta. Kao što je nemački konzervativni istoričar M. Štirmer zapazio, u zemlji lišenoj istorije, budućnost osvaja onaj ko ispunjava sećanja, određuje pojmove i tumači prošlost. U idejnem i vrednosnom vakuumu nakon sloma evropskog jednopartijskog socijalizma, došlo je do gubitka orientacije i pojačanog traganja za identitetom kao osloncem državne i lične sigurnosti. Dok u Zapadnoj Evropi uglavnom samo konzervativci gledaju na potiskivanje nacionalizma kao na gubitak identiteta, u bivšim socijalističkim državama je situacija složenija. Ovde za identitetom preko nacionalizma tragaju i mnoge struje levice.

U rasponu manjem od pola veka Jugoslavija se suočava sa drugom pregradom prošlosti: autoritarno internacionalističko prevladavanje prošlosti 1945. i restaurativno, pluralističko i nacionalističko od 1990. Krajem 20. veka raspao se jugoslovenski i socijalistički identitet, a prostor popunjava nacionalno i konfesionalno, lično i grupno samopoimanje. Teško je reći koja je pregrada prošlosti bila isključivija, a budući istoričari će celovitije oceniti dubinu diskontinuiteta i revizionizma vlastite struke. Poslednji građanski rat je zamrlio i dramatizovao i idejne naučne tokove. Zgusnuo je i pojednostavio strasti i složenost stvarnosti sveo na dva pola: od bratstva i jedinstva do Jugoslavije kao iluzije i tamnice, od užarenog titoizma do vehementnog antititoizma, od samoupravljanja kao istinske demokratije do socijalističkog totalitarizma.

Došlo je do preokreta kanonskih prioriteta (Fire). Kako to obično biva, što je bila izrazitija nada bilo je snažnije razočarenje, bolnije otrežnjenje, a revizionizam isključiviji. Nacionalizam je postao novi oblik tvrdokornog i militantnog uverenja, u velikoj meri imunog na činjenice. U psihološkom pogledu isključivost i agresivnost su neretko znaci nesigurnosti. U svim delovima države je inteligencija postala neverovatno lakoverna prema tezi da je stigla istorijska raskrsnica, na kojoj se rešava egzistencijalna ugroženost vlastite nacije. Upotreba sile je pravdana korišćenjem kratkog nedefinisanog interegnuma, istorijskog trenutka u kom treba stvoriti zaštitnu državnu tvorevinu. Među inteligencijom se širilo neotmeno načelo da je bolje izdavati svoje uverenje nego svoju naciju. Novonastale države su preko noći prekrajale prošlost u težnji da istoriografski utemelje nezavisnost. Selektivno sećanje i organizovani zaborav su postali aktivni idejni detonator građanskog rata i nacionalne netrpeljivosti. Isto dogadaj će još dugo za jedne biti zločin, a za druge patriotsko herojstvo, pa je dovedena u pitanje misao Santajane da su oni koji ne pamte prošlost osuđeni na to da im se ona stalno vraća. Možda je na Balkanu obrnuto. U Jugoslaviji je sećanje preterano oživljeno, a osmišljavanje nove nacionalne svesti teče preko revizionizma u istoriografiji. Revizionizam ima dve strane: 1) kritičku: nužno sazrevanje i prevazilaženje starog znanja oslobođanjem od starih socijalističkih drušvenointegrativnih sastojaka i otkrivanjem novih činjenica i prevrednovanjem zapostavljene literare poraženih; 2) ideoološku drušvenointegrativnu: novo tumačenje minulih zbivanja nošeno otvorenim ili skrivenim imperativima idejnog homogenizovanja nacije. Začeci ideoološkog istorijskog revizionizma postupno su sazrevali pre raspada Jugoslavije u kružu dotadašnje komunističke drušvenointegrativne misli. Bili su neizostavna sastavnica međunacionalnih sukoba (od hrvatskog proljeća do Memoranduma SANU). Nakon raspada zemlje istorijski revizionizam se ispoljava otvoreno, bez zaštitne samoupravne fraze. Premda legalizovan, prevladavanje prošlosti se odvija manipulativno, u znaku odbacivanja totalitarnog socijalizma koji je gušio pre svega nacionalno osvećivanje. Snažno izraženi antikomunizam i antitotalitarizam treba da zamagle senke nacionalne prošlosti u pokušaju da se vlastita istorija normalizuje i opravda, najčešće pred novim zapadnim silama.

Kod svih nacija se ponekad veze između prošlosti i sadašnjosti ruše i iznova uspostavljaju dogadajima izabranim iz legendi. A težnja nacionalne zajednice za nezavisnošću, državnim suverenitetom i kolektivnim i individualnim slobodama se temeljuje selektivnim izborom ustanaka i revolucija, bitaka i ratova, pobjeda i poraza. Na svakoj krupnoj istorijskoj prekretnici ovaj izbor menja se i prilagođava potrebama novih vladajućih snaga. Krajem 20. veka nacija oživljava svuda jer se okončanjem Hladnog rata postavilo pitanje šta država predstavlja u evropskom okviru posle nestanka gvozdene zavesa koja je državama u suočenim taborima pružala ideoološki identitet (socijalizam i slobodni Zapad). Kao velika solidarna zajednica nošena sećanjem na žrtve koje su

uložene i žrtve na koju su njeni pripadnici spremni (E. Renan), nacija je nezamisliva bez istorijskog utemeljenja, tj. selektivno obradene prošlosti na koju se nadovezuje kao nosilac nadvremenog i naindividualnog identiteta. Na Balkanu je najnovija revizija istorije, odnosno organizovano selektivno istorijsko sećanje, rezultat složenog prožimanja nekoliko različitih perspektiva i polarizacija: zapadno istočno hrišćanstvo, levica desnica, dželati žrtve. Bilo bi pogrešno tvrditi da je glavna linija napetosti i sukoba u gradanskom ratu u Jugoslaviji bila između deboljševizacije i reboljševizacije. Otvoreni antikomunizam je bio naknadna ideološka racionalizacija otpora autoritarnog nacionaлизma internacionizmu i jugoslovenstvu, a daleko manje kritika državno-intervencionističke ili egalitarne komponente socijalizma. Ovo otuda što je prema podacima iz 1997. od svih bivših evropskih socijalističkih zemalja samo Poljska dostigla bruto nacionalni proizvod iz 1989. (Thaa, 1999, 14). Otpor internacionizmu (globalizaciji, kosmopolitizmu, jugoslovenstvu) bio je glavna osnova u stvaranju službenog identiteta bivših jugoslovenskih republika i ključ za preradu prošlosti. Zbog otpora Jugoslaviji u Hrvatskoj se odozgo nameće službeni klerikalni katolički nacionalni identitet u spoju sa vrednostima evropske pravne države, a srpska nacionalna inteligencija vlastiti identitet poima kao spoj kosovskog predanja, pravoslavne tradicije i evropskih vrednosti nacionalizma i liberalizma (Ilić, 1998, 348).

Ugroženost nacije je osnova pravdanja procesa pojačanog nacionalnog osvešćivanja u kom se potiskuju, prečekuju ili relativizuju tamne strane vlastite prošlosti. Organizovano se neguju samo ona sećanja koja idu na ruku jačanju nacionalnog identiteta (svetla imperijalna prošlost, stradanja vlastitog naroda, preuznošenje i veličanje kulta nacionalnih vladara i kulturnih poslenika i sl.) Iz sećanja se potiskuju genocid i fašizam vlastite nacije, provincijalna zaostalošć, politička kratkovidost agresivne šovinističke politike i sl. Ovaj selektivni zaborav sprečava prevladavanje prošlosti i višestruko je hazardan. Potiskivanje tamnih strana prošlosti u ime nacionalnog pomirenja i homogenosti ne pomaže da se izdrži istina. Negovanje sećanja koja jačaju nacionalni identitet je isplativo samo na kratki rok. Prošlo je vreme jedinstvene jugoslovenske istorijske svesti, ali će proći i faza isključive polarizacije istoriografija novih balkanskih država. Istorici moraju biti kadri da priznaju, a ne samo da pravduju neprijatne istine identiteta koji osmišljavaju. Od toga zavisi kvalitet njihovog znanja još od Tukidida.

✓ 4. Revizionizam istoričara Jugoslavije: D. Bilandžić i B. Petranović

Posle svake krupne istorijske prekretnice i okončanja socijalnih i nacionalnih sukoba pobednici su na različite načine detronizovali prethodnu vlast nastojeći da rašire uverenje da autentična istorija počinje od njihovog oslobođalačkog čina (izmena naziva gradova, ulica, spomenika, udžbenika itd.). Karakter idejnom obračunu sa prošlošću je nametala kako ideologija pobednika, tako i opšta politička kultura prostora. U Hrvatskoj 90-ih godina se restaurativni službeni državni i naučni revizionizam ispoljavao u rehabilitaciji različitih nacionalnih snaga iz prošlosti (od ustaštva do HSS-a) i u pokušaju svojatanja demokratskog antifašizma na kritici njegove komunističke verzije. U Srbiji je tečao sličan proces rehabilitovanja konzervativne nacionalne prošlosti, premda je otpor levici bio slabiji. Najpre ukratko o spoljnim stranama ovih restaurativnih procesa. Početkom 1993. zagrebački trg M. Tita je preimenovan u trg M. Budaka. Posle protesta antifašista, Budaku je data ulica Đ. Salaja, ali posle nekoliko nedelja je i tu ulicu izgubio. Međutim, vicepredsednik ustaške države dobio je ulicu u brojnim hrvatskim gradovima, i u Splitu. U Srbiji su glavne ulice M. Tita uglavnom zamjenjene ulicama srpskih kraljeva. U Hrvatskoj je HDZ režim poricao da je bilo domaćeg fašizma u NDH. Time je trebalo rasteretiti emigraciju. Ako nije bilo fašizma, nije bilo ni antifašizma. Dilemu je rešila Tuđmanova formula na prvom kongresu HDZ 1990: NDH nije bila samo obična kvislinška fašistička tvorevina već i izraz vekovne istorijske želje hrvatskog naroda za nezavisnom državom. Ova kontradiktorna formula je zadovoljila sve. Na komemoraciji blajburškim žrtvama 1997. akademik D. Jelčić je naglasio da NDH vojska nije bila fašistička već vodena idejom hrvatske države, a da je među ustašama bilo više antifašista nego među partizanima. Na proslavi pedesetogodišnjice pobjede nad fašizmom V. Pavletić, predsednik parlamenta, je govorio da je borba protiv fašizma imala podršku celog hrvatskog naroda, a raniji predsednik parlamenta N. Mihanović govorio je da su Hrvati bili prvi antifašisti u Evropi (Gruden, Gabrić, Buljan, 1997). Naredna praktična posledica revizionizma su bili buldožerski napadi na spomenike. A danas je Hrvatska jedina zemlja u svetu sa legalno registrovanom partijom (HOP) koju je osnovao A. Pavelić, Hitlerov saveznik. Hrvatski revizionizam nije ostao nezapažen u svetu. U SAD Rajh spori Tuđmanov revizionizam u umanjuvanju žrtava holokausta i pominje njegov pokušaj preimenovanja Jasenovca (Reich, 1996). Ali, s druge strane, Tuđmana slavi američki radikalno-revisionistički časopis Journal of Historical Review koji uređuje G. Rejven (Raven), a štampa ga američki Institut of Historical Review. To je deo međunarodne ultradesničarske i antisemitske struje

Holocaust Denier koja negira i umanjuje nacističke žrtve. Časopis izlazi u Kaliforniji, a 90-ih je objavio čak tri pohvalna priloga o revizionizmu F. Tuđmana (Weber, 1992, Weber, 1993, Gubić, 1993). U svim prilozima se sa uvažavanjem govori o Tuđmanu kao istoričaru. Jedan kritički osvrт na Tuđmanov revizionizam može se naći u prilogu hamburškog pisca Rota (Roth, 1997).

Osnovne teze radikalnog akademskog hrvatskog revizionizma su sledeće: u savremenoj hrvatskoj istoriji ustaše i komunisti su bili totalitarni pokreti, a HSS demokratski (Ivičević, 1995, 489); Pavelićev režim je diktatura, duduše sa rasnim zakonima, ali bez fašizma (Krišto, 1995, 400; Jareb, 1995, 410; Vujčić, 1998, 143); ustaški režim nije isto što i NDH, hrvatski narod se borio za državu, a ne za ustaški poredak (Jelčić, 1995, 521); ustaški pokret nije gušio nego je zapravo poticao slobodu duha (Jelčić, 1995, 522); Katoličku crkvu i Stepinca treba odvajati od ustaškog poretku jer su ustaši bili nepovjerljivi prema katoličkoj crkvi, a svakako od samog početka prema zagrebačkom nadbiskupu Stepincu (Krišto, 1995, 462); Stepinac je osvjetlao obraz ne samo Katoličkoj crkvi nego i hrvatskome narodu (Krišto, 1995, 473); Stepinac je preuzeo na sebe ulogu prvog borca protiv ateističke ideologije KP... i odlučno ustao u odbranu bespravno uhićenih svećenika i laika ne gledajući na vjerske, ni na nacionalne, ni na društvene razlike među žrtvama (Jandrić, 1996, 385) (na sličan način je u Srbiji rehabilitovan N. Velimirović); u Hrvatskoj je bio snažan antifašizam, a sisački partizanski odred je prva vojna postrojba u Hrvatskoj, Jugoslaviji i okupiranoj Evropi i prva u ovom obliku (Vujčić, 1998, 154); treba razlikovati demokratski antifašizam od komunističkog antifašizma koji je ustvari nacionalni boljevički imperijalizam (Vujčić, 1998, 116); Jasenovac je ljaga Pavelićeve politike (Jareb, 1995, 412); u njemu je bilo oko 85.000 žrtava, od toga oko 50.000 Srba (Žerjavić, 1995, 556); otrplike toliko je bilo žrtava oko Blajburga i na križnom putu (Žerjavić, 1995, 557); ukupni gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu su oko milion ljudi, od toga Srba 530.000, Hrvata 192.000 itd. (Žerjavić 1995, 553); u socijalističkim državama caruje totalitarna diktatura (Vujčić 1995, 472); Hebrang je nacionalno revolucionarstvo doveo do vrhunca i stekao gotovo legendarni status među hrvatskim partizanima, a Tito je Hebranga i Hrvate optužio, ništa manje, nego za separatizam (Kisić-Kolanović, 1995, 432-433). Savremeni hrvatski istoričari (za razliku od prethodne generacije V. Novaka, B. Krizmana, F. Jelić-Butić) prečutkuju fašistički karakter NDH i ustaškog pokreta (o čemu su pisali i E. Nolte i M. Broszat). Kod svake nacionalne i nacionalističke istoriografije fašizam je u senci, pa se relativizuje ili manje ili više rehabilituje. Savremeni pogledu je samo donekle izuzetak prilog I. Goldsteina koji piše o fašizaciji ustaškog pokreta, za NDH režim kaže da je bio rasistički i antisemitski, ali da se većina Hrvata tome protivila (Goldstein, 1996, 321-332). Primetna je

Goldsteinova ograda od moderne goldhagenovske teze o kolektivnoj odgovornosti naroda. Većina hrvatskih revizionista ne negira, ali umanjuje i relativizuje ustaške zločine poredajući ih najčešće sa komunističkim, radi stvaranja prohodne antitotalitarne istorijske slike na Zapadu koja će normalizovati hrvatsku prošlost.

Premda je revizionizam upadljiviji kod radikalnije nego kod njegove umerenije verzije, u metodskom pogledu je poučnije pokazivati ga na ovoj potonjoj. D. Bilandžić i B. Petranović, kao istoričari Jugoslavije, izabrani su iz više razloga. Najpre stoga što se kod njih mogu pratiti promene na više nivoa izlaganja: kod opisa zbivanja, tumačenja veze imedu zbivanja i kod pokušaja sinteze. Samo se prateći sva tri nivoa istoriografskog zahvata može uočiti dubinska struktura odredene istorijske svesti. A samo se na primerima dovoljno razvijene istorijske sinteze može uočiti globalni okvir revizionizma i njegove dublje sastavnice (promene epohalne svesti koje su uslovile izmenu gledanja na poželjnu viziju društvene organizacije), što nije uočljivo kod izolovanog tumačenja jednog procesa ili događaja iz nacionalne prošlosti. Osim toga, kod širih zahvata je lakše uočiti pukotinu istorijske svesti koju najpre publicistika uobličava na različite načine, istoriografija osmišljava, a ideologije dovode do apsurda. Ipak, još uvek nije do kraja moguće razdvojiti prevredovanje komunističke istoriografije koje potiče iz novih saznanja, od revizije koja je podstaknuta izmenjenom ideoološkom klimom. Kod praćenja pomenutih promena autoritet pisca nije nevažan, jer uticajniji istoričari postavljaju orientire masi dezorientisanih pisaca, manje ili više zbumjenih krupnim promenama.

U klimi radikalnog hrvatskog državnog revizionizma Bilandžić je pisao *Modernu hrvatsku povijest*. U obimnom štuu sa 17 opsežnih poglavlja na preko 800 strana on prati hrvatsko stanje od 1848. do 1998. Razmotrena je uloga Hrvatske u Habzburškoj monarhiji, položaj Hrvata u Kraljevini SHS, Hrvatska u Drugom svetskom ratu, a najviše prostora je posvećeno mestu Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji. Poslednja poglavila su Agresija Srbije i JNA na ostalu Jugoslaviju, i ona posvećena gradanskom i domovinskom ratu devedesetih godina. Pisac nije koristio stranu literaturu niti rezultate novijih arhivskih istraživanja beogradskih istoričara. Uzgred rečeno, na ovoj knjizi se vidi da su arhivi još uvek monopol beogradske istoriografije. Dakle, u pogledu izvora (strane literature i nove arhivske grade) ova sinteza je bitno nepotpuna. Izuzetak su delimično korišćenje arhiva CK SKJ i piščeva sećanja na razgovore s vodećim jugoslovenskim komunistima. Čudno je da pisac nije koristio novija arhivska istraživanja Titove politike beogradskih istoričara iz 90-ih godina (Tripković, Dimić, Borozan, Bogetić i dr.) koja su mu bila dostupna jer je u tom periodu bio na radu u hrvatskom poslanstvu u Beogradu. Verovatno je bio oprezan i prema selektivnom korišćenju arhiva. Dugo iskustvo partijkog istoričara i složeno stanje u savremenoj Hrvatskoj su izoštigli oprez

prema beogradskim izvorima. U Bilandžićevoj knjizi preteže tradicionalna dogadjajna politička istorija. Pisac je solidno obavešten (naročito u delu o socijalizmu gde je bio visoki komunistički funkcijer i kretao se u vrhu vlasti). U knjizi su prepoznatljivi tragovi minulog komunističkog opredeljenja, ali oni u novoj situaciji nisu smetnja, već naprotiv, korektiv pristrasnosti koju je nametnuto novo dnevnopolitičko nacionalno opredeljenja. Bilandžićev revizionizam srednjeg obima počiva na uzajamnom neutralisanju neprevladanog komunističkog i aktuelnog liberalnonacionalnog opredeljenja.

Premda Bilandžić (u odnosu na druge hrvatske istoričare) nije načinio radikalni zaokret, njegova nova ideološka perspektiva je upadljivija nego kod ostalih zbog ranijih angažovanih komunističkih radova. Istini za volju, i otsustvo zaokreta kod ovog angažovanog istoričara i političkog aktiviste bi bilo takođe neobično. Svaka politička aktivnost traži prilagodavanje raspoloženju i političkom žargonu javnog mnjenja. Svi ključni dogadjaji iz hrvatske istorije su u najnovijoj Bilandžićevoj knjizi prevrednovani sa stanovišta jačanja hrvatske državnosti i nacionalnog identiteta i data je ocena njihove istorijske uloge. Ipak, na delu je prerada istorije drugačija od one koja je nošena isključivim desničarskim šovističkim revizionizmom Pavletićeve i Tuđmanove škole i nekritičkim prihvatanjem hrvatske emigrantske literature. Domovinski rat je u Hrvatskoj ubrzao nacionalno pomirenje i u dobrom delu javnosti normalizovalo ustaštvo. Bilandžić nije normalizao ustaški fašizam, ali ga je relativisao svrstavajući ga u istu totalitarnu grupu sa komunizmom. Kod Petranovića nema relativizacije srpskog fašizma niti konzervativnog četništva preko demobilizacije socijalizma, iako govori o totalitarnom i degenerisanom socijalizmu (Petranović, 1994). U središtu njegove kritike socijalizma je teza o namernoj razdrobljenosti Srba u socijalističkoj Jugoslaviji od strane Kominterne, hrvatskih komunista, Kardelja i Tita.

Oba istoričara su bila aktivna u visokim partijskim forumima SKJ zaduženim za istoriju partije i države. Bilandžić je dugo bio jedan od vodećih službenih istoričara SKJ. Uvek se trudio da u pisanju istorije ide do poslednjeg dana, rizikujući sintezu bez distance. Rad u visokim političkim telima je mogao pozitivno uticati na visinu osmatračnice istoričara, ali tek naknadno. U svakom slučaju, ove okolnosti ne bi uvek trebalo tumačiti kao smetnju nepristrasnosti, već u izmenjenim uslovima čak kao važnu prednost. Na početku svoje poslednje knjige Bilandžić zapaža da je slonom svijeta komunizma u Evropi i raspadom Jugoslavije i njena poretku nastala preko noći vremenska distanca bez koje nije moguće istraživati duboke društvene procese. I zaključuje: Da je kojim slučajem stari režim dugo evoluirao prema demokraciji i ustroju gradanskog društva, takva bi se distanca morala čekati desetljećima (Bilandžić, 1999, 12). To je njegova racionalizacija revizionizma. Izgleda ipak da je prioritetna iznenadna distance drugačija. Premda još uvek nema vremenske distance, vidljivo je da se još krajem 80-ih naglo oslobođio nekažnjeni nacionalizam i

postao okvir nove istorijske svesti, ne samo u Hrvatskoj. Poželjni nacionalni imperativ je bio katalizator oslobođanja od doktrinarne komunističke istoriografije. Bio je to odgovor dogme na dogmu. Petranović je izneo znatno šire obrazloženje neophodnosti izmene istorijske slike bliže prošlosti (Petranović, 1994) ističući da su pukli novi vidici (Petranović, 1994, 48), i da je postala dostupna zabranjena emigrantska literatura. Ali ovim se ne mogu objasniti neke krajnje oprečne ocene pisca. Petranović 1981. piše da je krajem 60-ih godina SKJ stajao na čelu procesa demokratizacije i značajno se menjao (Petranović, 1981, 574), da je samoupravljanje kao ideja i praksa prešlo jugoslovenske granice, a ideje o participaciji su otkrivate koliko je učešće radnika u proizvodnji i njenoj organizaciji nezaobilazno pitanje naše epohe (1981, 549). Desetak godina kasnije piše da je samoupravljanje krajnje korumptivna i demagoška varijanta upravljanja, za koju je bila bitna tehnika koja je održala na vlasti komunistički establišment (Petranović, 1994, 284). Posle ovakvih zaokreta postavlja se pitanje da li je nova građa odista prekretnička, ili su nove isključive ocene rezultat razočarenja ili težnje za iskupljivanjem zbog ranije podrške socijalizmu? Koliko je svesno ili nesvesno i kod najznačajnijih istoričara Jugoslavije istoriografija shvaćena kao agens novog nacionalnog osvećivanja. Utisak je da se istoriografija koju su pisali pobednici prevazilazi novim isključivostima.

Samopoimanje istoričara je takođe karakteristično i ne treba ga uzimati bez rezerve. Nije reč o istoričarima koji su pisali javnu istoriju istovremeno sa tajnom, koju treba objaviti posle njihove smrti (kao npr. memorari R. Čolakovića). To su pre svega istoričari uverenja, premda ovu okolnost spore obojica. Bilandžić je ubeden da je bio disident, a Petranović da nije bio marksista. Bilandžić više ne krije svoje školovanje kod franjevaca, a ni Petranović svoje građansko-trgovačko poreklo i četničku opredeljenost bliže rodbine (Petranović, 1994, 193). Hrvatski istoričar naknadno sebe ocenjuje kao bivšeg disidenta tvrdeći: ... u glavi sam nosio virus skepse u pokret, u ideologiju i politiku, kojoj sam pripadao i kojoj sam služio (Bilandžić, 1999, 14). Slično tvrdi Petranović: Nisam, međutim nikada sebe smatrao istoričarom marksistom, a u suštini nisam bio u Partiji zbog ideološke determinacije (Petranović, 1994, 23). Na drugom mestu u prilično nesređenoj knjizi *Istoričar i savremena epoha* kaže: Bio sam komunista, Jugosloven, okrenut reformističkoj struci komunističkog pokreta (Petranović, 1994, 246). Protivrečnosti su uočljive i između ocena u istoj knjizi; s jedne strane govori o komunističkom totalitarizmu (Petranović, 1994, 232, 253), a s druge da nije bilo skupa na kome sam učestvovao u zemlji ili inostranstvu, a bilo ih je neizbrojivo mnogo, na kojima se nije vodila rasprava, polemika, davala objašnjenja ili priznavale greške u nekim slučajevima (Isto, 247). Ako je na delu bio totalitarizam, otkuda u njemu stalne rasprave? Oba istoričara sebe smatraju unutrašnjim disidentima, a slični obrasci racionalizacije revizionizma su poznati od Đilasa do Firea

(Furet) i ne moraju uvek biti svesno pravdanje zaokreta, već nesvesno iskriveno samopoimanje. Pisac je ubeden da je u idejnem pogledu dosledan, a ne konvertit. Kod naučnika pogotovo, retko će koji revizionista priznati da je bio rob iluzija i javno se odreći ranijih naučnih radova. Naprotiv, u njima će gledati dosledne izvore sadašnje pozicije. Uopšte je teško u istorijskom sećanju otvoreno se suočiti sa samim sobom. U potiskivanju istorije ne poriču se mnila nemila zbivanja niti verodostojnost dogadanja, već vlastiti angažman, emotivne veze i nade. Zato su scenariji suočavanja sa nepopularnom prošlošću slični kod mnogih revizionista uprkos različitim iskustvima. Kod naučnih radnika je problem složeniji jer je nemoguće odreći se anahronih doktorata i knjiga na osnovu kojih su stečena naučna zvanja. U psihologiji revizionista teško je sresti otvoreno suočavanje sa afektivno shvaćenom vlastitom ulogom. Institucionalni okvir suočavanja sa komunističkom prošlošću se najčešće pokaziva kao okvir pravdanja i izbegavanja unutrašnjeg suočavanja sa samim sobom (svaljivanje krivice za lične zablude na autoritarni sistem ili utopiju mladosti). Za mnoge bivše marksiste je njihov angažman u isčezlom režimu postao nestvaran. Nema ničega na šta bi se minula aktivnost mogla u izmenjenoj situaciji nadovezati. Ipak, zbilja izgubljene stvarnosti je čvrsto zapisana i biografija se ne može u potpunosti menjati. Međutim, ako se prošlost ne može izbrisati, može se preraditi. Otuda minuli aktivisti sebe rado poimanju i prikazuju kao disidente.

Bilandžić i Petranović su svojevremeno bili solidno obavešteni i imali priliku da sa prilično visoke osmatračnice pišu o socijalističkoj Jugoslaviji, ali su, s druge strane, morali voditi računa o službenom stavu SKJ. Međutim, ni nakon uvođenja višepartijskog režima nisu isčezle epistološke smetnje nepristrasnosti jer je stvorena usijana i naglo razbudena mržnja prema Jugoslaviji, socijalizmu i Titu. Gradanski rat je hrvatske istoričare još više gurao u revizionizam. Bilandžić je 1979. napisao *Historiju SFRJ*, a 1999. *Hrvatsku modernu povijest*. Već u naslovu druge knjige terminološki revizionizam nagoveštava i sadržinske zaokrete. Kao visoki funkcijoner SKJ 1979. pisao je da je kapitalistička struktura predratne Jugoslavije bila osuđena na propast (1979, 27), a snagom povijesne nužnosti društvo je bilo upućeno na revoluciju (1979, 81). Godine 1999. piše da je KPJ 1945. krenula protiv temeljnih vrednosti građanskog društva kao što su višestraćje, privatno vlasništvo, slobodno tržište, religija, pa i nacionalne tradicije (1999, 204). U prvoj knjizi stoji da je radnička klasa bila revolucionarnim činom eksplotacije buržoazije oslobođena starih najamnih odnosa (1979, 116), a nekada neravnopravne nacije osobito su bile zadovoljene. Dvadeset godina kasnije Jugoslavija je ocenjena kao umjetna državna tvorevina (1999, 55) a socijalizam je totalitizam (1999, 134, 174). On dalje piše o avanturističkoj odluci KPJ o dizanju ustanka 1941 (1999, 128), a o NDH govori kao o tipičnoj jednostranačkoj diktaturi (1999, 124) što je svojevrsno rasterećenje hrvatske prošlosti od fašizma.

U *Historiji SFRJ* piše o humanističkom stavu KPJ prema domaćim izdajnicima i integritetu NOP-a (1979, 91), a u *Hrvatskoj modernoj povijesti* prihvata gledište emigrantskog istoričara Vinka Nikolića da su najveći krivci za blajburšku tragediju jugopartizani (1999, 187-188). U istoj knjizi je aforistički ocenjen ustaški rasni genocid (1999, 125): pisac pominje broj ubijenih Jevreja (1999, 125), ne krije više podatke o broju prognanih folksdojčera (1999, 183), piše o Blajburškoj tragediji (1999, 187), ali obilazi debate o hrvatskom holokaustu u Jasenovcu i genocidu nad Srbima. Otkrivanje novih stratišta poput Blajburga treba da sugerira jedinstvenu hrvatsku zajednicu žrtava, a metafora križni put mitizirani narod ubica (srpski komunisti). Zagrebačke novine pišu da je Slovenija puna masovnih grobnica i katinskih šuma (V. Croatian History Page na Internetu). S druge strane, odvajanje ustaškog pokreta od NDH treba da otkloni primisao o kolektivnoj odgovornosti naroda.

Samo je naizgled slična evolucija ocene SFRJ kod Petranovića, premda i on s razlogom ističe potrebu istraživanja Blajburga (Petranović, 1994, 113) i uključivanje emigrantske literature u korigovanje istorijske slike (Petranović, 1994, 109-110). Iako Petranovićev revizionizam ima drugačije granice, verovatno se jedan segment revizionizma i kod njega i kod Bilandžića može tumačiti uključivanjem emigrantske literature. Međutim, ova literatura ni ranije njima nije bila potpuno nedostupna, ali su je novi antikomunistički imperativi vremena aktuelizovali. Najveći deo prevrednovanih ocena istorije socijalizma ne izvire samo iz novih saznanja, kako tvrdi Petranović, već iz nove ideološke klime. Još uvek nema spektakularnih otkrića koja bi srušila komunističku mitologiju, iako ima zanimljivih novih detalja koji bacaju drugačije svetlo na neke važne procese. Srpski istoričar je 1981. pisao da je KPJ podsticala unošenjem novih dimenzija u kulturni razvoj: stvaralačku slobodu, napuštanje obrazaca soc-realizma, otvaranje kulture prema svetu... Partija se zalagala za ravnopravnost i svestran razvoj nacionalnih kultura, a na drugoj strani za kritičko usvajanje kulturne baštine. Zbližavanje raznih kultura i usvajanje naprednih kulturnih tvorevina odgovaralo je demokratskom razvitku Jugoslavije (Petranović, 1981, 516). Ocena je drugačija 1993. kada pisac piše o Jugoslaviji koju je karakterisala demokratska fasada vlasti, jednog u suštini autoritarnog sistema (Petranović, 1993, 9). Od ocene da je stvaranjem federacije KPJ u toku NOB-a rešila nacionalno pitanje (Petranović, 1981, 332) i stvorila demokratsku i federalnu zajednicu ravnopravnih naroda (Petranović, 1981, 395) Petranović evoluira do suda o sedmodecenijskom razvitku Jugoslavije, s pozitivnim, ali i daleko izdašnijim negativnim istorijskim iskustvom (Petranović, 1993, 30) i tvrdnje da su komunističke snage u jugoslovenskoj državi u skladu sa svojom nacionalnom politikom podsticale programe zapostavljenih naroda što je objektivno išlo na štetu drugih, Srbu, kao najvećeg naroda, pre svega (Petranović, 1993, 17). Pisac kritički piše o jugoslovenskoj narkosi srpskih komunista (Petranović, 1993, 130) i o tome da

su komunisti poslednjih decenija razvaljivali Jugoslaviju (Petranović, 131). Evolucija gledišta je još upadljivija u promeni ocene Titove uloge. Tu je Petranović radikalniji od Bilandžića. Od ocena o prelomnoj ulozi Tita i 8. konferencije zagrebačkih komunista 1928., na kojoj je osuđena razorna delatnost frakcije i sektarstva (Petranović, 1981, 73), i mišljenja da je Sima Marković uklonjen kao nosioc frakcijskih borbi (isto, 74), stigao je do ocene Sime Markovića kao žrtve staljinizma, posle čijeg pada su jugoslovenski komunisti došli u orbitu uticaja bugarskih komunista uticajnih u Kominterni (Petranović, 1993, 41).

Petranović je najpre pisao da je Tito 60-ih godina upozoravao na imperativ idejno-političkog i akcionog jedinstva (Petranović, 1981, 574), smatrao štetnim međusobno suprotstavljanje federacije i republika, dviju neodvojivih strana našeg samoupravnog organizma (Petranović, 1981, 577), a 1971. u borbi protiv hrvatskog nacionalizma predsednik SKJ je zatražio najodlučniju akciju (Petranović, 1881, 581). U jeku gradanskog rata u Jugoslaviji 90-ih godina piše o Titu kao harizmaru (Petranović, 1993, 86) i harizmatskom vodi (1993, 131) koji je oštetio i razbio Srbiju i koji je kriv za kosovsku kruzbu (Petranović, 1993, 108). Štaviše, pošto je Tito imao fobije od Srba, on je, nastojeći da stvori policentričku balkansku federaciju, radio protiv koncepta Jugoslavije (Petranović, 1993, 120), a intervenisao je samo kada bi osetio opasnost po sebe i svoju vlast (Petranović, 1993, 131). Petranovićev je zaključak da je Titov način vladavine bio neodgovoran i voluntaristički (1993, 132). U istom periodu je prihvatio neodmerene i paušalne Čosićeve ocene Tita kao vladara neukusa, duhovnog siromaštva i malog obrazovanja, priprostog čoveka gvozđene volje, demagoga, sladokusca, pragmatičara, sakupljača, grabljivca, koji nije želeo ništa da ispusti, čoveka neutoljive gladi za posedovanjem (Petranović, 1994, 208-209). Nije mu bila važna Titova tvrda privrženost uverenju, doktrinarnost, nesklonost nepotizmu i okolnost da je nakon smrti sve ostavio državi. U bilansiranju Titovog učinka Petranović se ne čuva isključivosti. Ova gledišta su neobična jer odudaraju od inače prilično vidljive njegove sklonosti ka iznošenju višeslojnih ocena. Kada se kod eruditskog istoričara sretnu paušalne tvrdnje nameće se pitanje da li je u saobražavanju antitoističkoj klimi bilo i nekih drugih motiva? U središtu Petranovićeve revizije istorije je izmenjeno gledanje na komunističku nacionalnu politiku: od ocene da je to bila dosledna politika nacionalne ravnopravnosti do gledišta da je ista smisljeno težila razdrobljavanju Srba u više federalnih jedinica i autonomizaciji Srbije izdvajanjem pokrajina. Socijalistička prošlost je još uvek živa, ali ne kao uzor već kao negativna slika koja ne treba da iščezne nego da stoji kao opomena i primer slabljenja i razdrobljavanja nacionalnog identiteta. Personifikacija te negativne slike je Tito, više kod srpskih nego kod hrvatskih istoričara. Tuđman je bio pragmatičan kada je upozorio hrvatske antikomuniste da se Hrvati ne mogu odreći Tita zbog njegovog velikog međunarodnog

ugleda, koji treba koristiti za promociju mlade države.

Zakasnelo razočarenje raspadom Jugoslavije je izvor Petranovićevog revizionizma, za razliku od donekle trijumfalističkog Bilandžićevog revizionističkog pravdanja hrvatske suverenosti. Duh vremena je učinio svoje, a radikalni revizionizam je izrazitiji u Hrvatskoj nego u Jugoslaviji. Pored Blajburga, u Hrvatskoj je stvoren i mit o Jazovki (kontra Jasenovcu), koji je plasiran posle osvajanja vlasti od HDZ. Najpre je bilo reči o 10.000, a potom 60.000 žrtava partizanske odmazde. Reč je u stvari o 245 ubijenih ustaša u borbi kod Krasića krajem 1942., kako je priznao J. Mánolić (Gruden, Gabrić, Buljan, 1997). Bilo je pokušaja da se Jasenovački memorijalni muzej preimenuje u Muzej svih hrvatskih žrtava (slično Bitburgu), ali je došlo do snažnog protesta, pre svega u SAD, pa se odustalo od plana (Reich, 1996). Rehabilitacija ustaštva je smetnja hrvatskom prijemu u Evropsku zajednicu, opominjao je M. Granić, pa je zbog normalizacije odnosa sa Izraelom došlo do delimičnog priznavanja kvislinškog karaktera NDH (Gruden, Gabric, Buljan, 1997).

Kod Bilandžića (kao ni kod Petranovića) nema radikalnog revizionizma niti šireg osloanca na emigrantsku literaturu, kao što je npr. u Hrvatskoj slučaj kod F. Tuđmana, D. Jelčića ili H. Šošića. Ipak je hrvatski istoričar više od srpskog u skladu sa opštim kretanjem epohalne svesti pomerio klatno udesno (što se ogleda u prečutkivanju, potcenjivanju i drugaćijem tumačenju neslavnih zbiljanja iz nacionalne prošlosti), ali je zaokret u teorijskom pogledu prozirno i nevešto obrazložen. Prilično površno i neubedljivo je Bilandžić u novo viđenje hrvatske povijesti uključio modernu i prohodnu teoriju o totalitarizmu, tj. kritiku komunista i ustaša kao podednakih ekstremista između kojih je stajala demokratska stranka HSS (Bilandžić, 1999, 172). Kod prerade prošlosti on se ne lišava isticanja značaja hrvatskog antifašizma kao važne osnove novog hrvatskog istorijskog identiteta. Petranović je još manje promenio svoje ocene o NOR-u. Premda napominje da je pobedička strana apsolutizovala izdaju u publicistici i pravosuđu, on sasvim jasno ističe da je istorija dala za pravo partizanskoj antikupatorskoj strategiji, a ne četničkoj, zbog čega je bila prihvaćena u svetskom antifašističkom savezu (Petranović, 1994, 167-169). Osim toga, Petranović otvoreno osporava rehabilitovanje Nedića (Petranović, 1994, 179-180). To je unutrašnja granica njegovog revizionizma zbog koje ga radikalni srpski revizionisti ne mogu prihvati. Uprkos impozantnom i sadržajnom opusu, Petranović nije primljen u SANU. Ispitivanje evolucije njegovih gledišta je zanimljivo upravo stoga što u njima nema utilitarnih niti iracionalno narodnjačkih pobuda.

Nijedna verzija savremenog revizionizma se ne odrice antifašističkog moralnog kapitala, iako se antifašizam shvata na različite načine (komunistički, četnički, domobranički, demokratički ili antitotalitarni antifašizam). Antifašizam je rastegljiv protivstav. Njime se definiše samo neprijatelj, ali ne i vlastiti režim,

pa antifašizam ima krupnu legitimacijsku ulogu koje se nijedan režim u Evropi ne odriće. Premda Bilandžić partizanski antifašizam relativizuje poredeći boljševički sa ustaškim ekstremizmom, ipak ne propušta da doda da je kod hrvatskih partizanskih snaga bilo 60,4 odsto Hrvata (Bilandžić, 1999, 182). Pisac vodi računa o okolnosti da je antifašizam još uvek pozitivno vrednovan u Evropi pa iz komunističkog totalitarizma pokušava da izdvoji hrvatski partizanski antifašizam. I ovde je prerada istorije selektivna jer se vodi računa o prohodnosti različitih dimenzija prošlosti kod novih saveznika. Istini za volju, iz sličnih razloga i jugoslovenski revizionistički istoričari domaći socijalizam proglašavaju totalitarnim. Uopšte je danas demonizacija socijalističke prošlosti u Istočnoj Evropi važna komponenta demokratske legitimnosti. Ona ne koristi nauci jer postupno prerasta u mit o javnom neprijatelju, tj. u potencijalnu legendu o poraženom opasnom internacionalizmu, koji je važan oslonac homogenizacije nacionalne državne ideologije. Kritika totalitarizma je univerzalni i nespecifični obrazac prerade prošlosti i stvaranja demokratske nacionalne samovesti mnogih otrežnenih komunističkih intelektualaca. Balkanski intelektualci su još dramatičnije razapeti između dva stoleća, dve epohalne svesti, dva različita patriotizma, starog i novog opredeljenja, starih i novih saveznika. Manji je broj levičara koji su u čvornim gledištima to i ostali posle 1990. zalažući se za demokratiju, socijalnu pravdu i kritiku nacionalizma. Postojano idejnopolitičko opredeljenje podrazumeva korigovanje, sazrevanje i stalno promišljanje stanovišta, ali i kontinuitet čvornih gledišta.

U pogledu napuštanja ranijeg opredeljenja hrvatski akademik je sasvim otvoren: Obje totalitarne ideologije ustaška naslonjena na fašističku Italiju i Hitlerovu Njemačku i komunistička oslonjena na Staljinovu Rusiju bile su dvije velike zablude koje su slomile HSS (Bilandžić, 1999, 134). Pravi oslonac nove demokratske Hrvatske u prošlosti je nadjen u HSS-u. U Bilandžićevoj poslednjoj knjizi su možda najsvetlijе ličnosti braća Radić i V. Maček. Pisac pokazuje razumevanje za domobrane i HSS, ali ne i za ustaše i Pavelića. Radi se o pokušaju da se novi prozapadni kurs Hrvatske istoriografski utemelji podeljano snažnim osporavanjem ekstremne levice i desnice. Da li je rehabilitacija HSS-a izabrana kao preduslov uspešne integracije u Evropsku uniju i ne više sa stanovišta jugoslovenske nego nove hrvatske suverenosti, treba, uz kritiku totalitarnog boljševizma, pronaći i novi demokratski uzor u prošlosti. Kod Bilandžića to je prozapadni Mačekov HSS koji se, doduše, nije politički diktature kao totalitarne, a HSS-a kao njihove demokratske žrtve, ističe se kontinuitet zle hrvatske sudbine. O tome svedoči poglavljje *Infiltracija konficašističke i boljševičke ideologije u Hrvatskoj* između dva rata (Bilandžić, 1999, 107-120). Da se ne bi podleglo pogrešnim vizijama, treba razviti odgovarajuću sliku istorije i prilagoditi je ukusu novih moćnih saveznika.

Bilandžićev oslonac na hrvatsku tradiciju se razlikuje od službenog kursa HDZ-a, gde su kao najveći sinovi hrvatskog naroda zapisani: Tomislav ujedinitelj, Starčević otac, Radić žrtva, Stepinac svetac, Tudman obnovitelj. A u etnogenezi krajnje konzervativne struje i danas, kao u NDH, traže poreklo Hrvata kod pro-roka Zarautstre, ističući potpuno različito poreklo od Srba. Hrvati su navodno stari oko 4500 godina, a akademik D. Jelčić je pisao pogovor za memoare Ante Pavelića (Gruden, Gabric, Buljan, 1997). Još manje je moguće kod Petranovića naći dodirne tačke sa radikalnim srpskim revizionizmom. U Srbiji su akademici uvrstili Milana Nedića među sto najznačajnijih Srba, a najznačajnija nacionalna ličnost iz prošlosti kod srpske kulturne elite (po istraživanju iz 1997) jeste sveti Sava, a zatim Karađorđe, Njegoš i V. Karadžić (Ilić, 1998, 35). Poredeći ovlašto dva srednjoškolska udžbenika istorije nije teško uočiti da je u jugoslovenskom daleko manje revizionizma nego u hrvatskom (Gačeša, Živković, Radović, 1994; Vujičić, 1998). U jugoslovenskom udžbeniku je neizmenjena ocena suštine NOB-a i komunističkog antifašizma, četništvo i Nedićeva politika nisu rehabilitovani zbog saradnje sa okupatorom, istaknut je ključni doprinos Crvene armije kod oslobođenja od fašizma, priznat je Titov ratni, a delom i mirnodopski učinak, ali je osuden Titov kult ličnosti, luksuzni život i neracionalno zaduživanje, itd. (Gačeša, Živković, Radović, 1994). Radikalni revizionizam se u Hrvatskoj razvija u sklopu žive reklerikalizacije, a misionarsko katoličanstvo je proglašeno sastavnim delom nacionalnog identiteta. U Srbiji nacionalno jezgro inteligencije poima svetosavsko pravoslavlje kao ključnu komponentu nacionalnog identiteta, a kao najznačajniji savremenici Srbin 1997. istaknut je patrijarh Pavle (Ilić, 1998, 362). Hilandar se proglašava izvorom srpske duhovnosti, a neki akademski istoričari ozbiljno razmatraju tezu o Srbima kao narodu najstarijem. Ipak treba dodati da je stupanj klerikalizacije u Srbiji manji, a isticanje patrijarha kao najznačajnijeg Srbina V. Ilić objašnjava nedostatkom svetovnog vode koji bi mogao da zadovolji očekivanja nacionalne inteligencije u novoj situaciji.

Kod Bilandžića nema klerikalizma, pravaštva niti pankroatizma. On kontinuitet hrvatske istorije ne poima misionarski, u duhu odbranbenog katoličkog bedema, već više nastoji da odgonetne prekretnice hrvatske istorije u njenoj socijalističkoj fazi. Vidan je napor pisca da procesima pride višeslojno. Ali ni tu njegove ocene nisu lišene protivrečnosti: Titovu čistku iz 1971. pisac je 1979. nazvao raspletom i rešenjem političke krize (Bilandžić, 1979, 426), što je bilo praćeno sve jačim sukobima koji su počeli ugrožavati evolutivni proces izgradnjanja samoupravne, federativne i nesvrstane Jugoslavije (Bilandžić, 1979, 441). Isti čin je 1999. osuden kao jedan od partijsko-državnih udara koji su prekinuli demokratizaciju i uspostavili čvrstu ruku (1999, 629). U knjizi iz 1999. ovom događaju je dat centralni prostor. Sporna Deseta sednica CK SKJ na kojoj je 1970. službeno potvrđen kurs hrvatskog nacionalizma (koju je Tito najpre podržao, a kasnije pod uticajem Kardelja osudio) ocenjena je kao

prekretnički Povjesni događaj, kom je posvećen zaseban odeljak (1999, 557-568). Ocjenjuje se da je Deseta sednica široko otvorila vrata slobodnjem političkom životu i duhovnom stvaralaštву (1999, 579), a politika je postala otvorena prema građanima (isto). Na sličan način su neki srpski istoričari ocenili ne manje rizičnu tzv. antibirokratsku revoluciju u Srbiji krajem 80-ih godina (Dogodio se narod). Bilandžić je u *Historiji SFRJ* 1979. izneo znatno uzdržaniju ocenu Desete sednice. Još je manje ubedljiv Bilandžićev pomodni stav o odsustvu srednjeg sloja kao uzroka nastanka totalitarizma u Jugoslaviji: Likvidacija privatnog vlasništva, čišćenje državnog aparata od višeg i visokog činovništva i njihova zamjena poluobrazovanim kadrovima iz partizana, drastično smanjenje razlika u plaćama ministar : radnik 3 : 1, emigracija i pogibija dijela srednje klase, dovelo je do nestanka srednjeg sloja u socijalnoj strukturi, a to se vrlo negativno odrazilo u dušvenom životu, posebno na mogućnost demokratizacije i ograničavanje tendencije prema totalitarizmu (Bilandžić, 1999, 224). Dve decenije ranije kritički je pisao o procesu nastajanju socijalnih razlika i bogaćenja: Stvarala se neka vrsta tzv. srednje klase (Bilandžić, 1979, 411). Ova protivrečna gledišta su koliko pomodna toliko i sporna: kao da je u seljačkoj zemlji bilo moguće preko noći stvoriti srednji sloj kao bastion sitnoburžaškog demokratizma, još pri tome u dobu kada je levičarska svest bila epohalna u ekumenskim razmerama. Zatim, koja partija po osvajanju vlasti ne menja ključne administrativne strukture? A šta tek reći o srednjim slojevima kao kadrovskom izvoru i glasačkoj bazi fašističkih pokreta? Povjesničar ovde jasno pokazuje neistoričnost. Blandžić nije usamljen u neveštrom naporu da se nacionalna prošlost preradi u skladu sa epohalnom sveštu koja se jasno pomerila udesno. Kritikom totalitarizma treba stvoriti antitotalitarni nacionalni identitet kao uslov prohodnosti ka Evropskoj uniji. Manje je važno što pri tome pisac negira svoje radove iz levičarske faze kojima je stekao najviša naučna zvanja. Lična doslednost je žrtvovana novom Staatsraisonu.

Bilo bi pogrešno misliti da se izrečene kritičke ocene odnose samo na hrvatskog istoričara. One su opštije prirode, kao što je istoriografski revizionizam u Istočnoj Evropi sveopšta i prilično slična pojava. Još bi jednostranije bilo protumačiti ih kao isključivu negaciju naučnog doprinosa Bilandžićeve knjige, koja nije niti u celini niti u svakom detalju naučno sporna. U sintetički zahvat je uloženo dosta truda, a u revizionističkom okviru je dat niz zaumljivih zapažanja, naknadnih procena i opreznih hipoteza iz jugoslovenske političke istorije. Novi uslovi su podstakli korisno, nužno i važno prevredno-vanje službenih iluzija, privida, ali i namernih previda komunističke istorografije. Tu Bilandžić iznosi niz umesnih zapažanja koja opovrgavaju ranije ocene, pa su pojedini segmenti njegovog dela ozbiljna naučna revizija u pozitivnom smislu reči. Osim toga, teško je verovati da ova knjiga može biti prihvaćena od službene hrvatske nacionalističke politike. U osnovi je reč o

umerenom revizionizmu sa različito uspelim pokušajima višeslojnog tumačenja pojedinih zbivanja i razdoblja iz hrvatske prošlosti. To se možda najbolje vidi u piščevom odnosu prema socijalizmu koji nije nediferenciran. Bilandžić je razapet između minule prošlosti komunističkog službenog istoričara i današnje svesti o potrebi istoriografskog utemeljenja hrvatskog suvereniteta. Međutim, ova napetost je u pojedinim aspektima plodna. S jedne strane, pisac neosnovano redukuje komunistički totalitarizam na generacijski problem (objašnjava ga kao sklonost ka avanturizmu i utopiji, čemu je podložna svaka mlada generacija) (Bilandžić, 1999, 197, 215), a ne kao epohalnu svest stoleća. S druge strane, ne može se sporiti mestimično uspešan napor da se odmereno oceni hrvatska socijalistička prošlost. Od ovoga napora odudara najnovije Bilandžićeve rehabilitovanje nacionalističkih protivnika socijalizma..

Zanimljiva su Bilandžićeva zapažanja o odnosima unutar komunističkog vrha. On je o tome solidno obavešten zahvaljujući ličnom učeštu u visokim partijskim organima i razgovorima koje je vodio sa ključnim komunističkim rukovodiocima. Utisak je da u rekonstrukciji ovih razgovora nema naknadnog pripisivanja. U današnjim uslovima to nije mala vrlina istoričara. Ali odnos prema komunističkoj prošlosti Hrvatske je kod ovog piscu dvoznačan i nije lišen protivrečnosti. On daje iscrpne podatke o modernizacijskom učinku jugoslovenskog socijalizma (Bilandžić, 1999, 630 i dalje) i odmereno sagledava teškoće razvoja usled opterećenosti prostora raznoraznim protivrečnostima. Tu se vidi oprez istoričara prema paušalnim kvalifikacijama i jednoznačnim ocenama. Uz to, sasvim je jasna distanca pisača od ustaštva koje se u savremenoj hrvatskoj misli o društvu na različite načine rehabilituje i rastereće od fašističkog balasta. Bilo bi pogrešno ličnu partizansku prošlost pisača smatrati jedinom preprekom radikalnoj reviziji istorije. Time bi se unutarnaučni motivi neopravdano potcenili. Bilandžić prilično odmereno sagledava i Titovu ulogu, premda mestimično prenaglašava Titovo prohrvatsko opredeljenje, a donekle potcenjuje njegovo taktiziranje i različito akcentovanje svog nacionalnog opredeljenja. Pisac nedovoljno ističe Titovu umešnost da se u svakoj sredini predstavlja onako kako njoj odgovara (pred vojskom kao Jugosloven, pred Srbima kao njihov ratni voda, pred Hrvatima kao Hrvati itd.). Na sličan način je potcenjeno i Krležino jugoslovenstvo. Razumljivo je što je u prerađenu viziju prošlosti trebalo uključiti i nacionalno obojeno tumačenje najznačajnijih istorijskih ličnosti. To je u skladu sa opštom izmenom piščeve vizije hrvatskog pitanja. Dok je 1979. jasno na poziciji jačanja zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti, dve decenije kasnije sa žaljenjem pominje da se 70-ih godina moralo živjeti u zajedničkom kavezu (684). Srpska politika je uzrok piščeve promene odnosa prema Jugoslaviji. Petranović, pak, tvrdi da je život Srba i Hrvata bio moguć u Jugoslaviji, ali po cenu da se ne govorio o genocidu nad Srbima (Petranović, 1993, 100). Oba pisača su zaokupljena

velikosrpskim hegemonizmom. Ali, dok Bilandžić u njemu vidi glavnu smetnju zajedničkom suživotu i hrvatskom suverenitetu, Petranović tvrdi da je to bio komunistički mit za razdrobljavanje srpstva. Moglo bi se pomisliti da su Bilandžićeva gledišta nužna oblanda neizmenjenog dubljeg jezgra, njen diplomatski pasoš, bez kog bi danas svaka istoriografija u Hrvatskoj bila osuđena kao jugo-nostalgija. Pre će biti, da je reč o istoričaru koji danas, kao i ranije, smatra da uticaj na naučnu javnost može biti uspešniji ako se misao prilagodi tekućim ideoološkim imperativima, a ne ako se ispoljava u otvorenom disidentstvu. Utisak je da Bilandžić nije nikada smatrao društvenointegrativnu misao preprekom naučnom saznanju (ni u komunističkoj niti u nacionalističkoj fazi), ali je prihvatanjem ovog sloja uspeo da ostane provokativan. Sa stanovišta napetosti između unutarnaučnih motiva i sklonosti ka društvenointegrativnoj misli, protivrečnosti u njegovom naučnom opusu donekle su i hermeneutički razumljive.

Bilandžićeva knjiga je nova sinteza hrvatske savremene istorije pisana sa stanovišta nezavisne hrvatske države. Jasno je i živo pisana, premda je u teorijском i metodskom pogledu neosmišljena. U njoj prevladava tradicionalni dogadajni nivo rekonstrukcije političke strane istorijskog toka, u izlaganju ima dosta hronike, a rekonstrukcija procesa je manje uspešna. Nije mala vrlina knjige što se lako čita. Ali u njoj nema mnogo istorije svakodnevice, mentaliteta, stereotipa, socijalne istorije ili diferenciranja procesa različitih ritmova. Nema ni uporedne istoriografije, a preteže tradicionalistički monografski pristup. Publicistički laki stil izlaganja je lišen osmišljenih teorijskih oslonaca. Istini za volju, u ovom pogledu ni kod drugih istoričara bivših jugoslovenskih republika nema radikalnijih proboba. Revizionizam svuda teče u sklopu tradicionalne dogadajne istoriografije.

Bilo bi zanimljivo načiniti uporednu analizu radikalnijih i umerenijih revizionističkih verzija istoriografija bivših jugoslovenskih republika u prvoj deceniji nakon raspada socijalizma i SFRJ i ispitati u kojoj meri stupanj revizionizma zavisi od teorijske promišljenosti stanovišta. Izgleda da je lakše revidirati u dogadajnoj nego u socijalnoj ili idejnoj istoriji. Osim toga, sistematici poredenja novih nacionalnih istoriografija bi mogla pokazati kako se isključivosti uzajamno snaže (knjigom na knjigu). Isključivo monografsko prikazivanje jedne ili druge verzije nužno je nepotpuno, s obzirom da su gotovo sve verzije istekle iz iste matrice oslobođilčke naučnopolitičke kulture, sa snažnim patriotskim angažmanom, i da se manje ili više snažno kolebaju između ekstrema komunizma i nacionalizma. Ni novi Bilandžić se ne može razumeti bez poređenja sa nacionalno osvešćenim srpskim istoričarima, a svi skupa bez zajedničkog patriotskog oslobođilačkog žara i novog nacionalnog društvenointegrativnog segmenta. Emotivno jezgro srpskog i hrvatskog revizionizma je ugroženost nacije. Na obema stranama istorija socijalističke Jugoslavije se u sklopu obnovljenog nacionalnog romantizma preraduje po

obrascu sučeljavanja totalitarne komunističke prošlosti i osvešćene pluralističke demokratije i nacije. Time mnogi bivši levičarski intelektualci obezbeduju prohodnost u žargonu nove epohalne svesti (nacionalna ekskluzivnost, konfesionalna samobitnost, ljudska prava, pluralistička demokratija). Žestina u kritici socijalizma se može tumačiti i pokušajem iskupljenja zbog njegove ranije bezrezervne apologije. Izgleda da u današnjoj Hrvatskoj prerada istorije u najvišim naučnim ustanovama nije nužna toliko zbog neutralizovanja jugonostalgije, koju je ovde uništilo gradanski rat 1991-95, niti zbog toga što je titovska prošlost danas Hrvatima opterećenje (ozloglašenja je NDH od koje se treba ogradići zbog Jevreja i Evropske unije). Protivstav prema Jugoslaviji je u jezgru normativnih sadržaja Hrvatske da bi se hrvatsko jugoslovenstvo pokazalo kao sporedna faza u vertikali glavne težnje ka nacionalnoj i državnoj nezavisnosti. Mladoj državi je važno istorijsko utemeljenje kontinuiteta državnosti, makar i ograničene.

Bilandžićeva prerada prošlosti će sigurno u Hrvatskoj javnosti pripomoći osporavanju istorijske legitimnosti višenacionalne socijalističke Jugoslavije (totalitarnom kriminalizacijom i izjednačavanjem komunista sa ustašama), uprkos naporu pisca da više slojno pride socijalističkoj hrvatskoj prošlosti i da ne glača medijski prihvatljivu antikomunističku sliku celine. Bilandžić ne podmeće niti izvrće glavne hronološke činjenice i zbivanja. Manje je pouzdano njegovo povezivanje i uzročno objašnjenje zbivanja, a sintetička vertikala hrvatske istorije u haosu balkanskih zbivanja je još manje ubedljiva, i za mladu državu preuranjena. Važnije je uočiti da ova knjiga pripada 20. veku. Nije ga nadrasla jer pišćeve strasti odražavaju, s jedne strane, hladnoratovski odnos prema socijalizmu kao totalitarizmu, a s druge, aktuelnu hrvatsku napetost prema balkanskoj integraciji. Teško je verovati da ovi čvorni oslonci mogu biti okosnica misli o društvu narednog veka. Uprkos pokušaju izbegavanja isključivosti vlastitog okruženja, pisac je zatočenik obnovljenog globalnog romantizma nacionalne istoriografije 20. veka na čitavom bivšem jugoslovenskom prostoru. Istoričar se nije izdigao iznad preovlađujućih strasti svoga doba. Vidljivo je potiskivanje tamnih strana prošlosti vlastite nacije, a pravi konflikti su ostali nerazrešeni.

U celini uvez, prikazani revizionizam istoričara Jugoslavije treba hermeneutički razumeti i ideoško-kritički tumačiti, ali ne da bi se on relativizirao, već da bi se uočila srazmerna između dva njegova osnovna segmenta: nužnog sazrevanja naučnih ocena, s jedne, i promena koje su svesno ili nesvesno nastale pod uticajem izmene epohalne svesti, s druge strane. Konvertiranje je neretko nesvestan proces. Utisak je da su istoričari Jugoslavije preoštro ocenili socijalističku istoriografiju kao uboličenu ideologiju pobednika. Ove preoštire ocene su nalik sličnim revizionističkim pokušajima demitolizacije antifašizma kod Ernsta Noltea i Fransoa Firea, koji su naišli na ozbiljan otpor u evropskoj istoriografiji. U nemačkom *Historikerstreitu* 1986/87. snažno je izbio na videlo

otpor rehabilitovanju fašizma svodenjem antifašističke literature na istoriografiju pobednika, i ubedljivo je skrenuta pažnja na jedinstvenost Aušvica. O tekovinama ovog burnog naučnog spora treba i kod nas voditi računa, s obzirom na okolnost da u trenucima budenja nacionalizma slab kritičnost prema fašizmu i javlja se sklonost da se antifašistička misao trivijalizuje svodenjem na golu misao pobednika. Ako se proučavanje jugoslovenske prošlosti u periodu između 1945. i 1990. uz retke izuzetke, svede na trivijalnu istoriografiju pobednika, onda se i poraženi fašizam relativizuje i svodi na običan zločin koji, kao i svaki drugi, vremenom treba da izbledi, a apologeta fašizma se dozvoljava da budu ravnopravni arbitri u oceni prošlosti. To, suštine fašizma i neuporedivosti njegovih zločina. Kod osude fašizma ima manje nedoumica nego kada je reč o učinku socijalizma. Koliko god bila ideološki opterećena, istoriografija u socijalističkoj Jugoslaviji je imala krupnu ulogu u demontaži različitih verzija šovinizma i bila je deo epohalne antifašističke svesti. Njeno svodenje na misao pobednika je pravdanje novog revizionizma prozirnom trivijalizacijom.

Bilandžićev i Petranovićev istoriografski revizionizam pokazuje napor istoričara da se kritički suoče sa minulim opredeljenjem, ali i krupne protivrečnosti u prilagođavanju novoj epohalnoj svesti. Uprkos prikazanim oštrim zaokretima kod oba pisca, bilo bi preterano zaključiti da nas naša istorija samo uči da ne verujemo istoričarima. Pre će biti da je reč o amplitudama istorijske svesti koje su na Balkanu šire i dramatičnije nego na manje trusnim područjima. Za razliku od drugih istoričara marksista (npr. E. Hobsbawm, P. Anderson, I. Wallerstein, koji nakon epohalnog obrta nisu izmenili gledišta) istoričari Jugoslavije se nisu mogli lako izdici iznad ekstremnih strasti epohe (Hobsbaum) i kolebanja ideološke svesti (iz internacionalizma u nacionalizam, iz komunizma u antikomunizam itd.). Na Balkanu se misao o društvu teško izdizala iznad protivrečnosti prostora, a postojanost naučnika je često bivala labilna, kolebajući se u širokim amplitudama između apologije tekućeg i demonizacije minulog režima i njegove ideologije. To se samo jednim delom može objašnjavati rizikom istoričara koji ne čekaju hladovinu distance već se prihvataju analize vrućih procesa. Važna osnova kolebljivosti ove vrste je, naime, i nedovoljno osmišljeno idejnopolitičko opredeljenje u kom je prevladala pragmatična ili pomoćna komponenta. Temeljito osmišljena stanovišta, koja su iznad rutinskog, verbalnog i utilitarnog, ne napuštaju se lako. To što je iznenada razbudena briga za naciju u obliku otvorenog ili pritvornog nacionalizma mnoge naučnike odvojila od marksizma može se tumačiti upravo ovim okolnostima (Kuljić, 1997). Ne znači, svakako, da kod snažnih zaokreta katkad nisu presudna i duboka lična proživljavanja, razočaranja ili težnja za iskupljenjem u obliku spremnosti da se vlastitim autoritetom podupre nova vizija društvene organizacije, oprečna prethodnoj. Ipak je gotovo nemoguće sresti

spremnost da se vlastita doslednost neskriveno žrtvuje višoj vrednosti, tj. da se otvoreno prizna iluzija, pogrešna čvorna okosnica dela ili opusa, a još je ređe javno odricanje od ranijih naučnih radova. Češće su raznorodne, svesne ili nesvesne, racionalizacije zaokreta, koje ne narušavaju viziju o doslednosti vlastitog opredeljenja, a istovremeno ne ugrožavaju smisao poziva niti lično dostojanstvo. Racionalizacije su deo samopoimanja naučnika i prema njima treba biti uvek kritičan. Kod značajnih naučnika bi, svakako, trebalo pažljivije raščlanjivati unutrašnje lične pobude i motive revizionizma, jer se zaokreti kod snažno individualizovane misli ne mogu svoditi isključivo na obrasce i motive trivijalnog konvertitstva.

5. Iсториографски ревизионизам и слепи патриотизам

Od akademske istoriografije još uvek je teško очekivati priznanje kolektivne krivice ili osećanje grupnog stida, zbog još neposustale snage uverenja da je u minulom građanskom ratu upravo moja nacija bila u pravu. Ni najveći deo srpske istoriografije se nije izdigao iznad užarene rebalkanizacije kasnog XX veka. Umesto osećaja nelagodnosti i kritike vlastitog nacionalizma, na delu su slepi patriotizam i istoriografski osmišljena nepomirljivost kao sudbinski balkanski konfliktni potencijal. Umesto priznavanja i istraživanja krivice vlastitih političara ili kolektivnog zanosa vlastite nacije (što otvara pitanje kolektivne krivice), istoriografija potiskuje ove činioce preoblikujući vlastiti narod u žrtvu. Misao o društvu mora razvijati kulturu saosećanja i sa žrtvama drugih nacija i kulturu distanciranja od patriotskih počinilaca iz vlastitog naroda. Kritički odnos prema vlastitom nacionalnom nasledju zabrinjava konzervativce koji drže da samo neupitna tradicija i snažne vrednosti čine narod sposobnim za budućnost. A isticanje senki nacionalne prošlosti su izdajnička moralizacija (Habermas). Javni interes novih generacija nije prerada prošlosti, već suočavanje sa tamnim poglavljima vlastite nacionalne istorije, jer se samo tako može utvrditi šta je od porazne tradicije još živo, a šta treba izmeniti. Predstoji nam dug proces učenja kako da izdržimo suočavanje sa senkama prošlosti i odolimo primamljivim oopsesijama da je naša nacija uvek u pravu jer je uvek bila žrtva. To je preduslov kako hladne istoriografije tako i suživotu u etnički izmešanom prostoru. Inače će i naša, kao i aktuelna nemačka istorija, biti ne samo istorija društva opterećenog potisnutim traumama nego i istorija ponovljenog isključenja nepoštovanih žrtava. Danas se menja i gledanje na subjekte odgovorne za istorijski tok. Namesto starog shvatanja da su jedni naredivali, a drugi slušali, sve više se postavlja pitanje o kolektivnoj podršci hazardnoj politici: podršci inteligencije, glasača na izborima, mase na plebis-

citarnim skupovima, odgovornosti izvršilaca. Pored pojedinačne, sve se više govori o kolektivnoj odgovornosti. Koliko je minuli gradanski rat bio rat voda, političkih elita, a koliko naroda kao dobrovoljnog izvršioca? Koji je ideo inteligenčije, tj. stvaralaca istorijske svesti? Da li se akademска prerada prošlosti sa ciljem homogenizovanja nacionalne istorijske svesti može izuzeti iz mreže kolektivne odgovornosti? Sa istoriografijom čiji je glavni zadatak selektivna prerada prošlosti ne možemo se suočiti sa bolnim i neprijatnim delom vlastite istorije i nedelima vlastitog naroda, što će nas u narednom stoljeću pratiti. Da li je u savremenim istoriografijama jugoslovenskih nacija konvencionalni nacionalni identitet jedino stanovište za osvetljavanje prošlosti? Koliko su istoriografije tek izšle iz gradanskog rata uopšte kadre da tragaju za poslenacionalnim svetskim gradanskim univerzalnim identitetom kao epistemološkom osnovom naučne nepristrasnosti? Savremena nemacka nauka o društvu ima danas u svetu možda najviše problema kod suočavanja sa tamnom prošlošću. Još od 1968. u SR Nemačkoj je alternativa desničarskom poimanju nacije liberalna levica sa bezosećajnim ustavnim patriotizmom i parolom Deutschland denken heisst Auschwitz denken. U zemlji opterećenoj genocidom prošlošću spor oko identiteta između nonkonformističke kosmopolitske levice i patriotski razbudene desnice pokazao se korisnim, jer je u teorijskom pogledu iznijansirao i izoštrio alternativu nešovinističkog identiteta. Habermas je pokazao da je stupanj bavljenja Aušvicom pokazatelj političke civilizovanosti republike, a da je integracija po modelu nacionalne države 19. veka anahrona i hazardna. Kod nas je situacija obrnuta. Na delu je normalizacija nacionalne države isticanjem tuđih zločina i vlastite žrtve. Kod nas je ustavni patriozam opasna utopija, a novi revolucionistički zaokret udesno (od istoriografije do novih spomenika) izraz je kulture sećanja 19. veka. Nema kritike vlastitog šovinizma, spomenici ne upozoravaju na stid počinilaca već na neosvećene žrtve, a osvetnička publicistika i istoriografija skidaju odgovornost sa aktuelnih političara hazarderskih olobodilaca.

Svaki revolucionizam počiva na selektivnom zaboravu. U ovom prilogu na to je ukazano kroz analizu krupnih unutrašnjih zaokreta kod istoričara Jugoslavije. Skretanje pažnje na međunarodne tokove savremenog revolucionizma trebalo je da pokaže trivijalnost domaćih verzija. To bi se još lakše moglo pokazati kod istoričara koji se bave užim temama iz nacionalne prošlosti. Revolucionizam počiva na preradi prošlosti, tj. saobražavanju istorijske slike potrebama vladajućih grupa ili kolebljivom javnom mnjenju, pa ne omogućava prevladavanje prošlosti i suzbijanje uzroka koji su odveli iracionalnim sukobima. Osnova prevladavanja prošlosti ne može biti njena prerada, kod koje umesto otvaranja pitanja lične, grupne i kolektivne odgovornosti pripadnika vlastitog naroda za katastrofalnu politiku i rat, sledi preoblikovanje sebe u žrtvu čija se agresija naziva legitimnom odbranom (za nacionaliste su svi ratovi vlastitog naroda oslobođilački). U ovom prilogu je istorija zaoštrena na pita-

nju prečutkivanja neslavnih strana nacionalne prošlosti da bi se nagovestili sukobi sećanja budućih generacija i jasnije naznačila nužnost razlaza od istorijskih sinteza budućeg stoljeća, verovatno manje opterećenog ideološkim strastima XX veka (isključivo levičarstvo iz koga se po pravilu prelazi u isključivi antikomunizam i antitotalitarizam, najčešće preko zagriženog šovinističkog patriotism). Uočene brze restaurativne izmene istorijske svesti pokazuju snagu kontinuiteta dubinskih struktura istorijskog toka, koje su se održale uprkos krupnim potresima 20. veka i koje se menjaju laganim ritmom. Kod tumačenja pomenutih zaokreta upadljiva je nadmoć istorije strukture i procesa nad dogadajnom istoriografijom.

Za mnoge istoričare prošlost nije ključ za razumevanje sadašnjosti, već su potrebe sadašnjice ključ za preradu prošlosti. Zato aktuelne razlike u oceni ključnih zbivanja iz zajedničke prošlosti kod hrvatskih i srpskih istoričara ne mogu biti teorijski plodne, poput npr. *Lamprecht-Streita* s početka XX veka između predstavnika dogadjajne i socijalne istorije. One nisu čak ni ideološko-kritički iznijansirane kao unutarneški *Historikerstreit* 1986/87, ili međunarodna *Goldhagen-debata* 1996/1997. Pomenuti sporovi su više nalik sukobima nemackih i francuskih istoričara oko istorijskog prava na Alzas nakon Francusko-pruskog rata (spor Teodora Momzena i Fistela de Kulanža), koji su bili nošeni nacionalnim revanšizmom kontinentalnih susednih sila. Ipak, ne treba zaboraviti da su razlike između srpskih i hrvatskih istoričara, pomenute u ovom članku, rezultat suočavanja umerenijih, a ne radikalnijih verzija srpskog i hrvatskog revolucionizma. Umerenijih ne u smislu odmerenih ocena, već takođe protivrečnih, ali ipak blažih zaokreta u nauci. Umerenije verzije revolucionizma nisu tipične niti dominantne, jer su brojnije i uticajnije radikalne, isključive verzije iskriviljavanja istorije. Bilo bi pogrešno prepostaviti da je snažna tekuća nacionalno-restaurativna prerada prošlosti učinila anahronom njenu kritiku sa stanovišta postnacionalnog identiteta. Naprotiv, kritičko preispitivanje nacionalnog identiteta kao isključivog ili vrhunskog naučno-strateškog cilja istoriografije danas je aktuelnije nego ikada ranije.

LITERATURA:

- Benoist, Alain de, (1999) *Die Religion der Menschenrechte*, elektronsko izdanje (int. adresa www.thulen.net/com/texte/philoll.html).
- Bialas, Wolfgang (1998), *Historische Erinnerung und gesellschaftlicher Umbruch Die DDR im Diktaturvergleich*, Berliner Debatte, (9. Jhrg.), H. 6.
- Bilandžić, Dušan, akademik (1999), *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb.
- Bilandžić Dušan (1979), *Historija SFRJ glavni procesi*, Školska knjiga, Zagreb

- Croatian History Page (elektronsko izdanje), www.dalmatia.net/croatia/history/index.htm
- Dr Reich (1996) (the Director of the U. S. Holocaust Memorial Museum in Washington), *A plan that's bad to the bone*, u: *The Wall Street Journal*, New York, April 3.
- Fleury, Antoine, Zweiter Weltkrieg, Historiker und Perspektive der Solidarität, u: *Neue Zürcher Zeitung*, 29. 1. 1998.
- Gaćesa, N., Živković, D., Radović, Lj. (1994), *Istorija za III razred pirodsmera i IV razred gimnazije opštег i društveno-jezičkog Ljube Bobana*, Zagreb, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva (1. izd. 1992).
- Goldstein, Ivo (1996), Antisemitizam ustaškog pokreta, u: *Spomenica Ljube Bobana*, Zagreb, Zavod za hrvatsku povijest Filoz. fakulteta.
- Gruden Živko, Gabrić Toni, Buljan Ivica, Depravity and Now, Black Chronicle of Croatian History: Methods Used to Rehabilitate Ustashe and Stigmatize Antifascists, u: *Feral Tribune*, Split, Croatia, December 29 1997 (prev. sa hrvatskog).
- Gubić, M. (1993) Tuđman as Holocaust revisionist, u: *Journal of Historical Review*, vol. (13), No. 6.
- Ilić, Vladimir (1998), *Oblici kritike socijalizma*, Gradska nar. biblioteka Ž. Zrenjanin, Zrenjanin.
- Ilić, V. (2000), *Potencijal za promene*, Edicija Helsinške sveske, No 3, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- Ivičević, Jozo (1995), Politički program ratne HSS i puč Vokić-Lorković, u: *Časopis za suvremenu povijest* 27, br. 3.
- Jandrić, Berislav (1996), Sukob komunističke partije (državne vlasti) i katoličke crkve u Hrvatskoj (1945-1948), u: *Spomenica Ljube Bobana*.
- Jareb, Jere (1995), Hrvatski narod u II. svjetskom ratu, u: *Časopis za suvremenu povijest* 27, br. 3.
- Jelčić, Dubravko (1995), Kulturni život u Nezavisnoj državi Hrvatskoj, u: *Časopis za suvremenu povijest* 27, br. 3.
- Kisić-Kolanović, Nada (1995), Proturječnosti hrvatskog partizanskog pokreta, u: *Časopis za suvremenu povijest* 27, br. 3.
- Krišto, Jure (1995), Katolička crkva u II. svjetskom ratu, u: *Časopis za suvremenu povijest* 27, br. 3.
- Kuljić, Todor (1997), Idejnopolitičko opredeljenje i stvaralaštvo Vojin Milić i marksizam, u: *Sociologija*, Vol. XXXIX, N. 4.
- Maur Hans, Rot gleich Braun, *Antifaschistische Gedenkstätten und Totalitarismusdoktrin*, Junge Welt (Berlin) Inland, 30. 04. 1998.
- Petranović, Branko (1981), *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, Nolit.
- Petranović, B. (1993), *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*, Beograd, Službeni list SRJ.

- Petranović, B. (1994), Istorija i savremena epoha, u: *Vojnska*, Beograd 1994.
- Possekel, Ralf (1998) Geschichtsdenken-Einführung, u: *Berliner Debatte* (Jhrg. 9), H. 5.
- Reinprecht, Christian (1994), Social Memory in the Transformational process of East-Central Europe, u: *Anthropology of East Europe Review* (Chicago), Volume 12 (1994), Number 2.
- Roth, Karl Heinz (1997), Revisionistische Tendenzen in der historischen Forschung über den deutschen Faschismus, u: J. Klotz, U. Schneider (Hg.), *Die selbstbewusste Nation und ihr Geschichtsbild Geschichtslegenden der Neuen Rechten*, PapyRossa, Köln.
- Schauschitz, Atila (1996), Ungarn Ein Land ohne Vergangenheit: Zur Geschichte der Durchleuchtung und der Aktenveröffentlichungen in Ungarn, u: *Halbjahresschrift für sudosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, 8. Jhrg. H. 1 a.
- Schneider, Ulrich (1997), Rolle rückwärts vom politischen Gebrauch der Geschichte, u: J. Klotz, U. Schneider (Hg.) *Die selbstbewusste Nation und ihr Geschichtsbild*.
- Stein, Detlef (1996), Die Diskussion über die Dossierfrage der VI. Abteilung der Staatssicherheit (DS) in Bulgarien 1990-96, u: *Halbjahresschrift für sudosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, 8. Jhrg. H. 1 a.
- Thaa, Winfried (1999), Interesse und Identität in den Transformationsprozessen Ostmitteleuropas, u: *Berliner Debatte*, Jhrg. 10, H. 1.
- Totok, William (1998), Der revisionistische Diskurs, u: *Halbjahresschrift für südeuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, 10 (Jhrg.) H. 1.
- Totok, William, Schweigeminute für einen rumänischen Patrioten, *Tages Zeitung* (Berlin), Nr. 5876 vom 3. 7. 1999.
- Volovici, Leon (1998), Antisemitismus im postkommunistischen Osteuropa: Rand oder Zentralproblem, u: *Halbjahresschrift für sudosteuropäische Geschichte, Literatur und Politik*, 8. Jhrg. H. 1.
- Vujićić, Ivan (1998), *Povijest Hrvatska i svijet u XX. stoljeću* Udžbenik za četvrti razred gimnazije, 1. izd., Zagreb, Birotehnika.
- Weber, Mark (1992) Revisionism in Croatia Croatias president rejects six million story, u: *Journal of Historical Review*, 1992 (vol. 12), No. 2.
- Weber, M. (1993) Croatia, s leader denounced as Holocaust revisionist, u: *Journal of Historical Review*, 1993 (vol 13), No. 4.